

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

Τα δικαιώματα προστασίας και οι ελευθερίες του παιδιού: μια υπαλλακτική σχέση.

«Τα Συμβαλλόμενα Κράτη λαμβάνουν όλα τα κατάλληλα νομοθετικά, διοικητικά, κοινωνικά και εκπαιδευτικά μέτρα, προκειμένου να προστατεύσουν το παιδί από κάθε μορφή βίας, προσβολής ή βιαιοπραγιών σωματικών ή πνευματικών, εγκατάλειψης ή παραμέλησης, κακής μεταχείρισης ή εκμετάλλευσης, συμπεριλαμβανόμενης της σεξουαλικής βίας...»

Άρθρο 19. 1. της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού.

Όπως επισημάναμε στο δεύτερο κεφάλαιο αυτής της εργασίας, η έννοια της προστασίας του παιδιού και των δικαιωμάτων του αντιφάσκει, τουλάχιστον δυνάμει, με την έννοια των δικαιωμάτων-ελευθεριών του παιδιού, εφόσον η έννοια της προστασίας υποδηλώνει, όπως είδαμε στο δεύτερο κεφάλαιο, την αδυναμία πλήρους άσκησης των δικαιωμάτων-ελευθεριών από το ανήλικο παιδί. Από μια πρώτη ματιά, η αντίφαση αυτή φαίνεται να είναι ανυπέρβλητη. Ωστόσο, τα δικαιώματα προστασίας και τα δικαιώματα-ελευθερίες είναι στενά συνυφασμένα, και πιο συγκεκριμένα τα πρώτα καθορίζουν σε καταλυτικό βαθμό τα δεύτερα, δηλαδή καθορίζουν την ίδια τη δυνατότητά τους να πραγματοποιηθούν.

Προφανώς, το παιδί δεν μπορεί να είναι αποκλειστικά αντικείμενο προστασίας, διότι έτσι παραβλέπεται η δυναμική της ηθικής και πνευματικής ανάπτυξής του και η δυνατότητά του να πορευτεί προς την ελευθερία. Η μονομερής προστασία του παιδιού θα του αφαιρούσε τη δυνατότητα να αναπτύξει τις ικανότητές του για πρωτοβουλίες, για ανάληψη ευθυνών, για εκτύλιξη του ταλέντου του και για αυτονομία, ώστε να οδηγηθεί στον δρόμο προς την πλήρη άσκηση της ελευθερίας του, η οποία προφανώς θα καταστεί δυνατή όταν το παιδί ενηλικιωθεί. Η προστασία

του παιδιού μπορεί, αντίθετα, να ιδωθεί σε μια προοπτική διαλεκτικής σχέσης με τα δικαιώματα-ελευθερίες, με την έννοια ότι η προστασία πρέπει να βοηθάει το παιδί σε μια κατεύθυνση σταδιακής απελευθέρωσης, δηλαδή αυξανόμενης δυνατότητας άσκησης των δικαιωμάτων-ελευθεριών του. Στον βαθμό που το παιδί θεωρηθεί κατά βάση ως αντικείμενο προστασίας, τότε ο δρόμος προς την απελευθέρωση καθίσταται δυσχερής, ενώ αν το παιδί είναι αντιληπτό ως υποκείμενο δικαιωμάτων και ελευθεριών, τότε η ίδια η προστασία αποκτά, ή μπορεί να αποκτήσει, εφόσον υπάρχει και η αντίστοιχη πρόθεση από τους ασκούντες την προστασία του, ένα διαφορετικό περιεχόμενο και μια διαφορετική στόχευση: από καταπιεστική πρακτική, εμπόδιο ή ανασταλτικός παράγοντας, μετατρέπεται σε μέσο υποστήριξης της αναπτυξιακής διαδικασίας που κατατείνει στην ολοκλήρωση της προσωπικότητας του παιδιού ως ελεύθερου υποκειμένου.

Η προστασία υπό την έννοια αυτή είναι προϋπόθεση και βασικός όρος για την ηθική ανάπτυξη και την ολοκλήρωση της προσωπικότητας του παιδιού. Η προστασία του παιδιού αποκτά έτσι μια διαφορετική σημασία και τίθεται στην υπηρεσία της ίδιας της ελευθερίας. Η προστασία του παιδιού είναι λοιπόν το πρώτο βήμα για την ελευθερία, πράγμα που διαπερνά την ίδια τη φιλοσοφία της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού, η οποία συνδυάζει ακριβώς τα δικαιώματα προστασίας με τα δικαιώματα-ελευθερίες, θεωρώντας τα και τα δύο εξίσου σημαντικά για τον πλήρη σεβασμό και την πλήρη απόλαυση του συνόλου των δικαιωμάτων του παιδιού. Για παράδειγμα, όταν το άρθρο 19 της Σύμβασης αναφέρει ότι το παιδί πρέπει να απολαμβάνει της «...προστασίας από κάθε μορφή βίας, προσβολής ή βιαιοπραγιών σωματικών ή πνευματικών, εγκατάλειψης ή παραμέλησης, κακής μεταχείρισης ή εκμετάλλευσης, συμπεριλαμβανόμενης της σεξουαλικής βίας...», υποδηλώνει σαφώς ότι η απουσία μιας τέτοιας προστασίας θα υπονόμει την ικανότητα του παιδιού για άσκηση της ελευθερίας του. Διότι, αν η προστασία είναι όρος για τον σεβασμό του παιδιού ως ανθρώπινης-ηθικής οντότητας που χαίρει φυσικών και απαράγραπτων δικαιωμάτων, είναι ταυτόχρονα και όρος για την ελευθερία του για τον ίδιο ακριβώς λόγο, επειδή δηλαδή το παιδί είναι ανθρώπινη-ηθική οντότητα δυνάμει ικανή να ασκήσει την ελευθερία της. Η απουσία της προστασίας θα αποτελούσε έτσι ένα σημαντικό εμπόδιο για την απόκτηση της ικανότητας άσκησης της ελευθερίας.

Είναι προφανές ότι αν το παιδί υφίστατο κάποια από τις παραπάνω μορφές βίας σε βαθμό ικανό, αυτό θα μπορούσε να δημιουργήσει σημαντικά προβλήματα στην ηθικο-πνευματική του ανάπτυξη και θα προκαλούσε μόνιμες αδυναμίες στην

άσκηση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών του στην ενήλικη ζωή του. Εννοούμε εδώ τη βία στη γενική εκδοχή της, ως μορφή πρόκλησης ποικίλων βλαβών με άμεσες συνέπειες τόσο στην απόλαυση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών του παιδιού όσο και στην απόκτηση ικανοτήτων για την απόλαυσή τους. Μια τέτοια εκδοχή έχει υιοθετηθεί από την Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας, σύμφωνα με την οποία βία θεωρείται «η σκόπιμη χρήση σωματικής ισχύος ή καταναγκασμού, υπό τη μορφή απειλής ή πραγματικής άσκησης, ενάντια σε ένα παιδί, από ένα άτομο ή μια ομάδα, που καταλήγει ή έχει πολλές πιθανότητες να καταλήξει σε πραγματική ή δυνητική βλάβη στην υγεία, την επιβίωση, την ανάπτυξη ή την αξιοπρέπεια του παιδιού»⁷⁷. Με βάση τον παραπάνω ορισμό, η βία αναφέρεται σε όλες σχεδόν τις πτυχές της ανθρώπινης ζωής και μπορεί, με βάση το κριτήριο της βλάβης, να συσχετισθεί με την παραβίαση όλων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά και με την πρόκληση βλάβης η οποία μπορεί να ακυρώσει την ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού στην κατεύθυνση της απόκτησης των δυνατοτήτων για άσκηση των δικαιωμάτων-ελευθεριών του.

Στην πραγματικότητα, η έννοια της βλάβης, παρά τον προβληματικό της χαρακτήρα εξαιτίας της αδυναμίας σαφούς καθορισμού του περιεχομένου της, είναι μια έννοια που μπορεί να τύχει εφαρμογής σε κάθε δυνατή περίπτωση ή κατάσταση κατά την οποία ποικίλων ειδών πράξεις ή παραλείψεις μπορούν να έχουν αρνητικές συνέπειες για κάθε άνθρωπο, για τη ζωή, την ελευθερία και την αξιοπρέπεια του⁷⁸. Υπό τη γενική αυτή έννοια, βία μπορεί, ως μορφή βλάβης, να θεωρηθεί ότι ασκείται όχι μόνο σε περιπτώσεις φυσικού, ψυχολογικού ή άλλης μορφής καταναγκασμού, όπως η κακοποίηση, η ρατσιστική συμπεριφορά ή η εκμετάλλευση της εργασίας, όπου οι συνέπειες της βίας είναι περισσότερο άμεσες και προφανείς, αλλά και στις περιπτώσεις της φτώχειας, της έλλειψης εκπαίδευσης ή της παραμέλησης, όπου οι συνέπειες είναι λιγότερο εμφανείς αλλά πιθανότατα περισσότερο σημαντικές σε βραχυπρόθεσμο και σε μακροπρόθεσμο ορίζοντα τόσο για τα δικαιώματα προστασίας όσο και για τα δικαιώματα-ελευθερίες του παιδιού.

Από τη σκοπιά αυτή, βία μπορεί να θεωρηθεί τόσο η φυσική και η ψυχολογική βία όσο και η φτώχεια και η έλλειψη εκπαίδευσης ή η παιδική εργασία, εφόσον μπορεί να έχουν αρνητικές επιπτώσεις στην υγεία, στη ζωή, στο επαρκές

⁷⁷ Krug E. G. et als (Eds) *World Report on Violence and Health*, Geneva, World Health Organization, 2002, σ. 4.

⁷⁸ Υπενθυμίζουμε εδώ ότι η ιδέα της «βλάβης» χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον J. S. Mill στο έργο του *On Liberty* ως κριτήριο καθορισμού των ορίων της ελευθερίας του κάθε ατόμου.

βιοτικό επίπεδο, κάτι που συνδέεται άμεσα με την άσκηση των δικαιωμάτων-ελευθεριών, και κυρίως στην αξιοπρέπεια του παιδιού. Είναι φανερό ότι η βία, ιδωμένη υπ' αυτή τη γενική της έννοια, μπορεί να έχει τεράστιες συνέπειες στην υγεία και τη ζωή του παιδιού, άρα και στην απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων του, ανάλογα βέβαια και με το είδος, την ένταση, τη διάρκειά της ή την ηλικία του παιδιού⁷⁹.

Η παιδική εργασία θεωρείται σαν μια από τις πλέον διαδεδομένες μορφές βίας και καταπάτησης των δικαιωμάτων του παιδιού, αν και συγχρόνως αποτελεί μια αμφισβητούμενη έννοια, όπως είδαμε για παράδειγμα στην περίπτωση της θεωρίας του Τζ. Χολτ, στο δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας. Ο αμφισβητούμενος χαρακτήρας της παιδικής εργασίας, αν δηλαδή πλήττει τα συμφέροντα του παιδιού και οδηγεί στην καταπάτηση των δικαιωμάτων του, οπότε στην περίπτωση αυτή το παιδί πρέπει να προστατεύεται αποφασιστικά και χωρίς ενδοτισμούς, ή αν αποτελεί μια δραστηριότητα κοινωνικής απελευθέρωσης και έκφρασης της ελεύθερης βούλησης του παιδιού, όπως υποστήριξε ο Χολτ, είναι κάτι που διαφαίνεται τόσο στην ίδια τη Διεθνή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού όσο και στη σχετική διεθνή συζήτηση.

Θα αναλύσουμε λοιπόν καταρχάς το πρόβλημα της παιδικής εργασίας, το οποίο αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα της ανθρωπότητας, και στη συνέχεια θα εξετάσουμε το πρόβλημα της κακοποίησης και της σωματικής τιμωρίας του παιδιού, το οποίο συνδέεται με τις ανθρωπιστικές αξίες της δημοκρατίας και με την ισόρροπη ανάπτυξη του παιδιού στο πλαίσιο της δημοκρατικής εκπαίδευσης και, από αυτή τη σκοπιά, απασχολεί πρωτίστως τις σύγχρονες φιλελεύθερες δημοκρατικές κοινωνίες. Τέλος, θα εξετάσουμε ορισμένες άλλες βασικές μορφές καταπάτησης των δικαιωμάτων του παιδιού, οι οποίες, αν και απασχολούν εξίσου την έρευνα στον τομέα των δικαιωμάτων του παιδιού, έχουν έναν «μερικότερο» χαρακτήρα, υπό την έννοια ότι αναφέρονται σε κατηγορίες χωρών (ρατσισμός) ή σε ειδικές κοινωνικές ομάδες (παιδιά στρατιώτες) και σχετίζονται σε μικρότερο βαθμό ή πιο έμμεσα (φτώχεια) με το ζήτημα της δυνατότητας του παιδιού να ασκήσει την ελευθερία του.

Η παιδική εργασία: πρακτική εκμετάλλευσης ή προστασίας - ελευθερίας;

---

⁷⁹ Krug E. G. et als (Eds) *World Report on Violence and Health*, όπ. π., σ. 6.

Η εργασία μπορεί να ιδωθεί ως αναπόσπαστο στοιχείο της παιδικότητας και της καθημερινής ζωής του παιδιού, ως ένας τρόπος απόκτησης δεξιοτήτων και ικανοτήτων που είναι απαραίτητες για την επιβίωση του κάθε ανθρώπου, αλλά και ως μια συμβολή στην επιβίωση της ίδιας της οικογένειας στην οποία ανήκει ένα παιδί. Η εργασία μπορεί να αποτελεί μια διαφορετικής μορφής απασχόληση για το παιδί σε διάφορες φάσεις της ηλικίας του και να έχει καθοριστικές επιπτώσεις στη ζωή του, κυρίως όταν επηρεάζει τα σχέδια ζωής του παιδιού, όπως συμβαίνει στην περίπτωση που το εργαζόμενο παιδί πηγαίνει παράλληλα στο σχολείο.

Η παιδική εργασία είναι ένα φαινόμενο παγκόσμιο και παρατηρείται σε όλες τις κοινωνίες, αρχαίες, παραδοσιακές και σύγχρονες. Εκείνο που αλλάζει από χώρα σε χώρα και από τη μία ιστορική περίοδο στην άλλη είναι η ηλικία και οι μορφές εργασίας στις οποίες υποβάλλονταν τα παιδιά εξαιτίας των αλλαγών στον τρόπο παραγωγής. Στις αρχαίες κοινωνίες τα παιδιά απασχολούνταν στις οικιακές και τις αγροτικές εργασίες, ενώ στον Μεσαίωνα απασχολούνταν στις οικιακές βιοτεχνίες ή σε εξωτερικές αγροτικές εργασίες προκειμένου να ενισχυθεί το οικογενειακό εισόδημα⁸⁰. Στις παραδοσιακές προ-βιομηχανικές κοινωνίες, η παιδική εργασία, η οποία κατά κανόνα αφορούσε αγροτικές και οικιακές ασχολίες, θεωρούνταν κανονικό γεγονός μάλλον παρά κοινωνικό πρόβλημα, ενώ στην πρώτη φάση της βιομηχανικής επανάστασης η κρατική παρέμβαση αποσκοπούσε πρωτίστως στο να προστατεύσει την κοινωνία από τις συνέπειες των αντικοινωνικών και παραβατικών συμπεριφορών των παιδιών, οι οποίες ήταν αποτέλεσμα της παραμέλησης και της κακής αντιμετώπισής τους από την οικογένεια και το κράτος⁸¹.

Η παιδική εργασία άρχισε να αντιμετωπίζεται ως κοινωνικό πρόβλημα από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, στιγμή κατά την οποία εμφανίζονται και τα πρώτα νομοθετικά μέτρα για την παιδική εργασία, ενώ ως πρόβλημα του παιδιού και ως πρακτική που πλήττει την παιδικότητα και τα δικαιώματα του παιδιού εντοπίζεται προς τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οπότε και έχουμε την πρώτη διεθνή σύμβαση για την ελάχιστη παιδική εργασία (1919). Λίγο αργότερα, η Διακήρυξη της Γενεύης για τα δικαιώματα του παιδιού (1924) θα αναφερθεί στην ανάγκη για προστασία του παιδιού από την εκμετάλλευση, ενώ η Διακήρυξη των δικαιωμάτων του παιδιού του 1959, η οποία

⁸⁰ Manier B., *Le travail des enfants dans le monde*, Paris, La Découverte, 2003, σ. 5-9.

⁸¹ Hart S.N., "From Property to Person status: Historical perspective on children's rights", *American Psychologist* 1991, 46, (1), σ. 53-59.

αποτελεί μια λεπτομερέστερη εκδοχή της προηγούμενης, κάνει λόγο για το δικαίωμα του παιδιού να εργάζεται είτε σε κατάλληλες συνθήκες είτε σε συνθήκες που να μην παρεμποδίζουν τη σωματική, την ηθική και την πνευματική του ανάπτυξη, την υγεία και την εκπαίδευσή του (9^η αρχή).

Πράγμα που σημαίνει ότι, για τους συντάκτες της Διακήρυξης αυτής, η παιδική εργασία ως τέτοια δεν συνιστά καταπάτηση των δικαιωμάτων του παιδιού, άρα ο βασικός στόχος της ήταν η προστασία του παιδιού από τις ακατάλληλες μορφές εργασίας, δηλαδή από όσες περιέχουν το στοιχείο της εκμετάλλευσης. Η αντίληψη αυτή, σύμφωνα με την οποία η εκμετάλλευση της παιδικής εργασίας αποτελεί το βασικό πρόβλημα που χρήζει αντιμετώπισης, και όχι η παιδική εργασία ως τέτοια, είναι κυρίαρχη σήμερα στους κόλπους των διεθνών οργανισμών και έχει υιοθετηθεί από τη Διεθνή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού (άρθρο 32), αν και η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας (I.L.O.) είναι υπέρμαχος της «πραγματικής εξάλειψης της παιδικής εργασίας»⁸².

Πολλοί είναι εκείνοι που θεωρούν ότι η εκμετάλλευση της παιδικής εργασίας είναι μια από τις σημαντικότερες και πιο διαδεδομένες μορφές καταπάτησης των δικαιωμάτων του παιδιού αλλά και η σημαντικότερη αιτία για την ανεπαρκή ηθικο-πνευματική και ψυχική του ανάπτυξη, η οποία μπορεί να πλήξει την ικανότητά του να απολαύσει και να ασκήσει ικανοποιητικά τα δικαιώματά του ως πολίτης. Η εκμετάλλευση της παιδικής εργασίας, ως έννοια, εγγράφεται πρωτίστως στη βιομηχανική επανάσταση και τη βιομηχανική κοινωνία, εξαιτίας των μεγάλων κοινωνικών προβλημάτων τα οποία προκάλεσε με επίκεντρο το παιδί.

Η εκμετάλλευση της παιδικής εργασίας στη βιομηχανική επανάσταση είχε δύο κύριες μορφές: α) τη *de facto* εκμετάλλευση, η οποία προέκυπτε από τις συνθήκες εργασίας των γονέων και κυρίως της μητέρας, η οποία αναγκαζόταν να παίρνει τα παιδιά μαζί της και να τα απασχολεί με το αντικείμενο της εργασίας (πρώτη φάση της βιομηχανικής επανάστασης, μέχρι τα μισά του 19^{ου} αιώνα), β) τη *de jure*, δηλαδή τη νομικά θεσπισμένη παιδική εργασία για την επιβολή ορισμένων κανόνων, όπως η πληρωμή της εργασίας και ο καθορισμός ηλικιακών περιορισμών με σκοπό την προστασία του παιδιού και τη διαφύλαξη των συμφερόντων του.

Η προστασία του παιδιού μέσα από τη θέσπιση κανόνων στους χώρους εργασίας αποτελεί ένα μείζον ζήτημα που απασχόλησε τις βιομηχανικές κοινωνίες εξ

⁸² “Effective Elimination of child labour”, *Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work*, ILO, 19-6-1998.

αρχής και συνεχίζει να τις απασχολεί. Το μεγάλο πρόβλημα σήμερα, όπως και στις αρχές της βιομηχανικής επανάστασης, είναι το ζήτημα της εκμετάλλευσης του παιδιού, η οποία είναι στενά συνυφασμένη με την ποιότητα της ζωής του παιδιού και κατ' επέκταση με τα δικαιώματά του και τις ελευθερίες του, από την ικανοποιητική απόλαυση των οποίων εξαρτάται η ευημερία της ίδιας της κοινωνίας.

Η βιομηχανική επανάσταση και η εκμετάλλευση του παιδιού

Η βιομηχανική επανάσταση υπήρξε η κατ' εξοχήν περίοδος της εκμετάλλευσης της εργασίας εν γένει, αλλά και της παιδικής εργασίας ειδικότερα. Από τις αρχές κυρίως του 19ου αιώνα προκάλεσε ένα τεράστιο κύμα μετανάστευσης φτωχών αγροτικών στρωμάτων από την ύπαιθρο στις πόλεις όπου εγκαταστάθηκαν για αναζήτηση εργασίας, μετατρέπόμενα έτσι σε εργάτες-προλετάριους. Συνήθως όλα τα μέλη των εργατικών οικογενειών εργάζονταν, με εξαίρεση τα πολύ μικρά παιδιά, στα εργοστάσια, κυρίως στη υφαντουργία, όπου η παιδική εργασία (για παιδιά και των δύο φύλων μέχρι δεκατριών ετών) αντιπροσώπευε το 1835 το 15% του εργατικού δυναμικού⁸³, ενώ στα μέσα του 19^{ου} αιώνα τα παιδιά αντιπροσώπευαν πάνω από το 30% του εργατικού δυναμικού στην υφαντουργία, όπου εργάζονταν ακόμα και από την ηλικία των οκτώ ετών.

Εν τω μεταξύ, οι πόλεις δεν είχαν αναπτύξει τις απαραίτητες υποδομές για την υποδοχή και την εγκατάσταση των φτωχών μεταναστών, ούτε στο επίπεδο της κατοικίας ούτε σε αυτά της υγείας και της εκπαίδευσης. Οι εσωτερικοί αυτοί μετανάστες ζούσαν συνήθως στοιβαγμένοι σε μικρούς άθλιους χώρους και εργάζονταν μέχρι και 16 ώρες ημερησίως, κυρίως σε ορυχεία και εργοστάσια σε συνθήκες απάνθρωπες, τόσο για τους ενήλικες όσο και για τα παιδιά. Οι δρόμοι των αστικών κέντρων ήταν γεμάτοι από παρατημένα, παραμελημένα, ρακένδυτα, πεινασμένα και άρρωστα παιδιά. Αυτό το δράμα των παιδιών, η μοναξιά, η εκμετάλλευση και η εξαθλίωσή τους, τα ανάγκαζε να αναζητήσουν την τύχη τους περιπλανώμενα εδώ κι εκεί, από γειτονιά σε γειτονιά και από πόλη σε πόλη, πράγμα που συχνά τα οδηγούσε σε παραβατικές συμπεριφορές, σε εγκλεισμό στη φυλακή ή σε ειδικά ιδρύματα (αναμορφωτήρια, ορφανοτροφεία). Οι περιπέτειες αυτές, οι

⁸³ Αναφ. από Μακρυνιώτη Δ., "Εισαγωγή", *Παιδική ηλικία*, Αθήνα, Νήσος, 1997, σ. 36.

στερήσεις και εν γένει το κοινωνικό δράμα των παιδιών της βιομηχανικής επανάστασης αποτυπώθηκαν σε κλασικά έργα της παιδικής λογοτεχνίας, όπως ο Τομ Σώγιερ (Μαρκ Τουαίην) και Όλιβερ Τουίστ, στο οποίο ο Τσαρλς Ντίκενς περιγράφει τις άθλιες συνθήκες ζωής των παραμελημένων και άπορων παιδιών της βικτωριανής Αγγλίας. Ανάλογη ήταν και η περιγραφή που έκανε ο Μαρξ στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο, αναφερόμενος στην εκμετάλλευση των παιδιών:

«Οι αστικές φλυαρίες για την οικογένεια και την ανατροφή, για τις προσφιλείς σχέσεις των γονιών με τα παιδιά, γίνονται τόσο πιο αηδιαστικές όσο περισσότερο, εξαιτίας της μεγάλης βιομηχανίας, σπάνε όλοι οι οικογενειακοί δεσμοί για τους προλετάριους και τα παιδιά μεταβάλλονται σε απλά είδη εμπορίου και σε όργανα εργασίας»⁸⁴.

Σε αυτή λοιπόν την πρώτη φάση της βιομηχανικής επανάστασης, η ανυπαρξία παιδικών σταθμών και σχολείων (το σχολείο υπήρξε ο θεσμός που «έσωσε το παιδί από την εργασία»!)⁸⁵ ανάγκαζε τις μητέρες να παίρνουν τα παιδιά μαζί τους στα εργοστάσια (κυρίως στα υφαντουργεία), όπου τις βοηθούσαν ή διεκπεραιώναν διάφορες εργασίες χωρίς να πληρώνονται. Επιπλέον, για μεγάλο αριθμό παιδιών οι συνθήκες εργασίας ήταν ιδιαίτερα κακές εξαιτίας της απουσίας των γονέων, με αποτέλεσμα να εργάζονται μέχρι και 16 ώρες ημερησίως σε σκληρές δουλειές και με ελάχιστους μισθούς⁸⁶. Στις περιπτώσεις αυτές, που αποτελούν κοινό τόπο στην περίοδο αυτή, η εκμετάλλευση της παιδικής εργασίας είναι ακραία και αναμφισβήτητη και συνδέεται με την παραβίαση σημαντικών δικαιωμάτων του παιδιού, με πρώτο την εκπαίδευση, η οποία ουσιαστικά καθίσταται αδύνατη.

Η διευθέτηση της παιδικής εργασίας: βαριές και ελαφρές εργασίες

Σήμερα, με την εξέλιξη της βιομηχανικής κοινωνίας, η παιδική εργασία έχει επεκταθεί και σε άλλους χώρους πέραν του εργοστασίου και περιλαμβάνει διάφορες μορφές εργασίας, τόσο «ελαφριές» όσο και βαριές (τις οποίες η Unicef ορίζει αντίστοιχα ως *childwork* (παιδική εργασία) και ως *Unconditional worst forms of child labour*, (αρρύθμιστες χειρότερες μορφές εργασίας) ακολουθώντας τις νόρμες της

⁸⁴ Μαρξ Κ. *Το κομμουνιστικό μανιφέστο*, ελληνική έκδοση Ηριδανός (χ.χ.), σ. 67.

⁸⁵ Βλ. Thompson E. P. «Η παιδική εργασία» σε Μακρυνιώτη Δ., *Παιδική ηλικία*, όπ. π., σ. 119-130.

⁸⁶ Bairoch P., *Victoires et Déboires*, t. I, Paris, Folio histoires, 2001, σ. 612-618.

Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας). Στη σχετική διεθνή συζήτηση αντιπαρατίθενται οι υπέρμαχοι της πλήρους κατάργησης της παιδικής εργασίας με τους «πραγματιστές», οι οποίοι θεωρούν ότι μόνο οι βαριές εργασίες πρέπει να καταργηθούν. Σύμφωνα με τη Δ.Ο.Ε., ως ελαφρές μορφές εργασίας ορίζονται εκείνες που επιτρέπουν την ενσωμάτωση στη ζωή της οικογένειας και την κανονική εκπαίδευση και δεν ξεπερνούν τις 14 ώρες εργασίας εβδομαδιαίως (ILO, Geneva, 2002), ενώ στη δεύτερη ανήκουν εκείνες που «υπονομεύουν την υγεία ή τη φυσική και ηθική ακεραιότητα του παιδιού», όπως είναι το δουλεμπόριο, η στράτευση, η αναγκαστική εργασία, η πορνεία, η πορνογραφία, η μεγάλης διάρκειας εργασία για μικρά παιδιά, η εργασία που απαιτεί υπερβολική φυσική και ψυχολογική προσπάθεια, η εργασία που θίγει την αξιοπρέπεια και την αυτοεκτίμηση του παιδιού και οι αθέμιτες εργασίες, όπως η χρησιμοποίηση του παιδιού για διακίνηση ναρκωτικών ουσιών (I.L.O. Σύμβαση 182, άρθρο 3)⁸⁷.

Στις πρώτες απασχολούνται σήμερα γύρω στα 350 εκατομμύρια παιδιά, ενώ στις δεύτερες περίπου 8 εκατομμύρια. Για παράδειγμα, στις ανεπτυγμένες χώρες, παιδιά ακόμα και δύο ή τριών ετών εργάζονται στα ΜΜΕ για διαφημιστικούς σκοπούς, σε θεατρικές ή άλλες καλλιτεχνικές δραστηριότητες, χωρίς να είναι πάντα βέβαιο ότι η απασχόληση αυτού του είδους, αν και θεωρείται «ελαφρά», συνάδει με τις ουσιαστικές ανάγκες και τα δικαιώματα του παιδιού για ηθικο-πνευματική ανάπτυξη (π.χ. τα παιδιά-θαύματα στον καλλιτεχνικό τομέα δεν απολαμβάνουν αρκετά τον ελεύθερο χρόνο, το παιχνίδι, τη δημιουργία παιδικών φίλων, την παιδική ξενοιασιά, κ.λπ.).

Σε κάθε περίπτωση, σύμφωνα με τις αντιλήψεις των «πραγματιστών», η εργασία που θεωρείται θεμιτή για το παιδί εξαρτάται τόσο από το είδος της εργασίας όσο και από την ηλικία και, κυρίως, από τη δυνατότητα του παιδιού να συνδυάσει εργασία και εκπαίδευση. Στην περίπτωση αυτή, η επιβολή κανόνων μέσω της νομοθεσίας στην παιδική εργασία θεωρείται ότι μπορεί να διασφαλίσει τα δικαιώματα προστασίας του παιδιού χωρίς να πλήξει τις ελευθερίες του (π.χ. να

---

⁸⁷ Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (άρθρο 32) υιοθετεί μια παρόμοια προσέγγιση: «Η ελάχιστη ηλικία για την ανάληψη εργασίας δεν μπορεί να είναι μικρότερη από την ηλικία κατά την οποία λήγει η υποχρεωτική σχολική φοίτηση, υπό την επιφύλαξη ευνοϊκότερων κανόνων για τους νέους και εξαιρέσει περιορισμένων παρεκκλίσεων. Οι νέοι που εργάζονται πρέπει να απολαύουν συνθηκών εργασίας προσαρμοσμένων στην ηλικία τους και να προστατεύονται από την οικονομική εκμετάλλευση ή από οποιαδήποτε εργασία που θα μπορούσε να βλάψει την ασφάλειά τους, την υγεία τους, τη σωματική, πνευματική, ηθική ή κοινωνική ανάπτυξή τους ή να θέσει σε κίνδυνο την εκπαίδευσή τους».

επιλέξει να σπουδάσει). Αυτή είναι εξάλλου και η φιλοσοφία και οι στόχοι που διαπερνούν τις προσπάθειες των διεθνών Οργανισμών που εμπλέκονται με το ζήτημα της παιδικής εργασίας, αλλά και πολλών κρατών που τις υιοθετούν, κυρίως των δυτικών.

Πρέπει όμως να επισημάνουμε εδώ ότι η επιβολή κανόνων για την παιδική εργασία δεν σημαίνει ότι αναγνωρίζεται στο παιδί καθαυτό το δικαίωμα της εργασίας⁸⁸ ούτε ότι η εκμετάλλευση του παιδιού καταργείται, αλλά σημαίνει ότι περιορίζεται και σε μεγάλο βαθμό γίνεται με τη συναίνεση του παιδιού (άρα με σεβασμό της ελεύθερης βούλησής του) και των γονέων ή των κηδεμόνων του, και με σκοπό τη συγκριτικά καλύτερη προάσπιση των συμφερόντων του. Η συναίνεση αυτή λοιπόν, αν και αποσκοπεί στον σεβασμό της ελεύθερης βούλησης του παιδιού, δεν νομιμοποιεί πάντα από ηθική και δεοντολογική και, ακόμα περισσότερο, από παιδαγωγική σκοπιά την εργασία του παιδιού, αλλά αποτελεί μια οιονεί πραγματιστική παραχώρηση που βασικό σκοπό της έχει την καλύτερη προάσπιση των συμφερόντων του. Η έννοια της εκμετάλλευσης, όπως και η ηλικία κατά την οποία το παιδί θεωρείται ότι έχει διαμορφώσει σε ικανό βαθμό την προσωπικότητά του ώστε να μπορεί το ίδιο να αποφασίζει και να προασπίζει τα δικαιώματά του, δεν μπορούν να προσδιοριστούν με αντικειμενικά κριτήρια και, συνεπώς, παραμένουν συζητήσιμες και ανοιχτές.

Εξίσου συζητήσιμο και ανοιχτό παραμένει το ζήτημα ποιες εργασίες πρέπει να αποκλειστούν εξαιτίας της δυνητικής βλάβης που μπορούν να προκαλέσουν. Όπως έχει τονιστεί από την Επιθεώρηση του Διεθνούς Προγράμματος για την Κατάργηση της Παιδικής Εργασίας (IPEC), ορισμένες ελαφρές εργασίες επιτρέπουν στο παιδί να κοινωνικοποιηθεί καλύτερα, να μάθει να είναι υπεύθυνο και να επιβραβεύεται για την προσφορά του⁸⁹, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι αποκλείονται όλοι οι κίνδυνοι. Αλλά σε κάθε περίπτωση αυτού του είδους η εργασία δεν αποτελεί αυτό που η Unicef ορίζει ως *childwork*.

Από την άλλη μεριά, είναι δύσκολο να αποφανθεί κανείς με απόλυτη βεβαιότητα αν και σε ποια ηλικία το παιδί μπορεί να διεκδικήσει το δικαίωμά του να εργάζεται ελεύθερα, δηλαδή με δική του πρωτοβουλία και ευθύνη και χωρίς την οποιαδήποτε παρεμβολή ή προστασία τρίτων. Για παράδειγμα, σε πολλές χώρες τα

⁸⁸ Ιωαννίδου Σ., εις Νάσκου-Περράκη Π. κ.ά., *Η Διεθνής Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού*, όπ. π., σ. 327.

⁸⁹ IPEC, *Combating Child Labour: A Handbook for Labour Inspectors*, Geneva, International Labour Office, International Programme for the Elimination of Child Labour, 2002, σ. 3.

παιδιά ζουν από την εργασία τους και απαιτούν από τις κυβερνήσεις τους να σεβαστούν το δικαίωμά τους στην εργασία, όπως έγινε το 2005 στη Λίμα, πρωτεύουσα του Περού, όπου εκατοντάδες ανήλικα παιδιά διαδήλωσαν στους δρόμους, ζητώντας από τις Αρχές να τους επιτρέψουν να «εργάζονται για να μπορέσουν να ζήσουν»⁹⁰. Αναμφίβολα, σε ό,τι αφορά τις βαριές και επικίνδυνες μορφές εργασίας για το παιδί, σήμερα υπάρχει σχεδόν απόλυτη συμφωνία μεταξύ όλων των εμπλεκόμενων στη διεθνή συζήτηση. Ωστόσο, η νομοθετική ρύθμιση της παιδικής εργασίας, δηλαδή η –για πολλούς– καταναγκαστική παρέμβαση του κράτους στο πεδίο της ελευθερίας του παιδιού, αποτελεί μια πράξη αμφιλεγόμενη και ίσως αμφισβητήσιμη, παρόλο που για το αξιακό σύστημα των δυτικών κοινωνιών η παρέμβαση αυτή, η οποία εμπεριέχει το στοιχείο της προστασίας, είναι προϋπόθεση για τη διασφάλιση των δικαιωμάτων του παιδιού, συμπεριλαμβανομένης της ίδιας της ελευθερίας του.

Η παρέμβαση των δυτικών βιομηχανικών κρατών στο ζήτημα της παιδικής εργασίας οδήγησε στη θέσπιση σχετικής νομοθεσίας ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, αλλά κυρίως προς τα τέλη του ίδιου αιώνα, η οποία περιόρισε σημαντικά την εκμετάλλευση της παιδικής εργασίας⁹¹, χωρίς όμως να την εξαφανίσει (αυτό ισχύει πολύ περισσότερο για τις φτωχές χώρες του Τρίτου Κόσμου, όπου τα τελευταία χρόνια γίνεται ευρεία εκμετάλλευση της φτηνής παιδικής εργασίας από πολυεθνικές εταιρείες). Η νομοθεσία αντιμετώπισε τα προβλήματα της παιδικής εργασίας και της εκμετάλλευσής της κυρίως στις δυτικές χώρες, όπου και ξεκίνησε ήδη από την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης η προσπάθεια για τη ρύθμισή της.

Η παιδική εργασία και η νομοθετική ρύθμισή της: από την εκμετάλλευση στη βλάβη

Η νομική ρύθμιση της παιδικής εργασίας υπήρξε αποτέλεσμα της παρέμβασης του κράτους, της διεθνούς κοινότητας (κυρίως με τη Διεθνή Σύμβαση για τα

⁹⁰ Ήδη από το 1997, η πρωτεύουσα του Περού είχε γίνει κέντρο δράσης των διεθνών οργανώσεων παιδιών που διεκδικούσαν «το δικαίωμα στην εργασία ως ανθρώπινο δικαίωμα για όλους τους ανθρώπους χωρίς διάκριση ως προς την ηλικία», βλ. Hanson K. & Vandale A., “Working children and international labour law”, *The International Journal of Children’s Rights*, 2003, v. 11, 73-146, 73-74.

⁹¹ Για παράδειγμα, στη Γαλλία, το 1813 ένα διάταγμα απαγορεύει την εργασία σε ορυχεία παιδιών κάτω των δέκα ετών, ενώ το 1874 ένας νόμος μειώνει τον χρόνο εργασίας για τα παιδιά (και τις γυναίκες).

Δικαιώματα του Παιδιού) και της Δ.Ο.Ε.⁹², ο ρόλος της οποίας στα εργασιακά ζητήματα είναι ιδιαίτερα σημαντικός, ειδικά σε ό,τι αφορά την επιρροή της στις ανεπτυγμένες χώρες. Η σχετική με την παιδική εργασία νομοθεσία που υιοθέτησαν κυρίως μεταπολεμικά οι δυτικές ανεπτυγμένες κοινωνίες αποσκοπούσε στη δημιουργία ενός πλαισίου κανόνων αφενός για την προστασία του παιδιού και αφετέρου για τη διασφάλιση των δικαιωμάτων του.

Η νομοθετική αντιμετώπιση του προβλήματος της παιδικής εργασίας άρχισε όμως στη χώρα όπου εκδηλώθηκε η βιομηχανική επανάσταση, δηλαδή στην Αγγλία. Ο πρώτος νόμος που ψηφίστηκε το 1802 και αφορούσε στη μαθητεία (η οποία ήταν μια μορφή απλήρωτης εργασίας) των φτωχών παιδιών στη βαμβακουργία δεν εφαρμόστηκε ποτέ. Ο Robert Owen, ένας από τους πρωτοπόρους του συνεργατισμού αλλά και της σοσιαλιστικής σκέψης, προώθησε το πρώτο ουσιαστικό εργατικό νομοσχέδιο στην Αγγλία το οποίο προστάτευε ειδικά την παιδική εργασία και ψηφίστηκε το 1819, χωρίς όμως να θεσπίζει κάποιο σύστημα κρατικού ελέγχου⁹³ αφήνοντας ουσιαστικά το πρόβλημα άλυτο. Ένας παρόμοιος νόμος που ψηφίστηκε το 1833 (*Factory Act*) θέσπισε πιο αποτελεσματικούς μηχανισμούς ελέγχου της παιδικής εργασίας ανάλογα με την ηλικία, οι οποίοι σταδιακά και μέχρι το 1853 επεκτάθηκαν σε όλο το εύρος των ζητημάτων που αφορούσαν την παιδική εργασία, όπως το είδος και η επικινδυνότητα της εργασίας, η σχέση εργασίας και εκπαίδευσης κ.λπ.⁹⁴ Στη Γαλλία, η υποχρεωτική εκπαίδευση που θέσπισε ο Jules Ferry το 1880, σε συνδυασμό με την παροχή επιδομάτων με σκοπό την αναπλήρωση των εισοδηματικών απωλειών της εργατικής οικογένειας, οδήγησε σε σημαντική μείωση της παιδικής εργασίας και ειδικά της επικίνδυνης παιδικής εργασίας⁹⁵.

Οι εξελίξεις ήταν παρόμοιες σε όλες τις δυτικές κοινωνίες, οι οποίες, στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, θέσπισαν προοδευτικά την απαγόρευση της παιδικής εργασίας μέχρι την ηλικία των 16 χρονών, δηλαδή ταυτόχρονα με την ολοκλήρωση

⁹² Αξια μνείας είναι επίσης (πέραν της Σύμβασης 182 την οποία ήδη μνημονεύσαμε) η Σύμβαση της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (I.L.O.) 138/1973 (άρθρο 2, § 3 & § 7), η οποία ορίζει τα κατώτερα ηλικιακά όρια εισόδου στην εργασία των παιδιών και αποτελεί το δεύτερο μεγάλο βήμα μετά τη Σύμβαση του 1919 για την προστασία του παιδιού από την εκμετάλλευση της εργασίας του.

⁹³ Αναφ. από Καλλιγιά Ε., *Η πρόνοια για το παιδί στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα-Γιάννινα Δωδώνη 1990, σ. 42.

⁹⁴ Lavalette Michael (ed) *A Thing of the Past? Child Labour in Britain in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, N. York, Palgrave Macmillan 1999.

⁹⁵ Manier B., *Le travail des enfants dans le monde*, όπ. π. σ. 10-12.

της υποχρεωτικής εκπαίδευσης⁹⁶. Οι εξελίξεις στο ζήτημα της παιδικής εργασίας ήταν σχετικά αργές και τον πρώτο λόγο σε αυτές τον είχε, τουλάχιστον μέχρι την ψήφιση από τον Ο.Η.Ε. της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού το 1989, η Δ.Ο.Ε.. Οι Συμβάσεις που υπέγραψε με τις κυβερνήσεις η Δ.Ο.Ε. έπαιξαν σημαντικό ρόλο στον έλεγχο της εκμετάλλευσης της παιδικής εργασίας, αν και δεν κατάφεραν να περιορίσουν το φαινόμενο σε ικανοποιητικό βαθμό, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1970, με τη Σύμβαση 138 (1973) η Δ.Ο.Ε. επιχείρησε εκ νέου να προσαρμόσει τα στάνταρτς της παιδικής εργασίας στις συνθήκες των διάφορων χωρών, αλλά και πάλι στις περισσότερες περιπτώσεις απέτυχε η προσπάθεια περιορισμού της εκμετάλλευσης της παιδικής εργασίας εξαιτίας του γεγονότος ότι η παιδική εργασία αποτελούσε σημαντικό παράγοντα για τις εθνικές οικονομίες⁹⁷. Ωστόσο, με τη Διεθνή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού το 1989, οι εξελίξεις ήταν πιο έντονες και έθεσαν εκ νέου επί τάπητος τα μεγάλα ζητήματα της παιδικής εργασίας, κυρίως αυτά που έφεραν αντιμέτωπους τους υποστηρικτές της πλήρους κατάργησης της παιδικής εργασίας και τους «πραγματοστές», οι οποίοι υποστήριζαν την κατάργηση εκείνων των μορφών εργασίας που περιείχαν το στοιχείο της εκμετάλλευσης. Το άρθρο 32 της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού αναφέρει:

«Τα Συμβαλλόμενα Κράτη αναγνωρίζουν το δικαίωμα του παιδιού να προστατεύεται από την οικονομική εκμετάλλευση και από την εκτέλεση οποιασδήποτε εργασίας που ενέχει κινδύνους ή που μπορεί να εκθέσει σε κίνδυνο την εκπαίδευσή του ή να βλάψει την υγεία του ή τη σωματική, πνευματική, ψυχική, ηθική ή κοινωνική ανάπτυξή του».

Το άρθρο αυτό αντιπροσωπεύει μια ιδιαίτερα σημαντική στιγμή για την κρατική αντιμετώπιση της παιδικής εργασίας, εξαιτίας του γεγονότος ότι δίνει για πρώτη φορά έμφαση στην έννοια της επικίνδυνης και της βλαπτικής εργασίας για το παιδί, χωρίς όμως να αποκλείει το παιδί από την εργασία ως τέτοια. Η έμφαση αυτή άνοιξε εκ νέου τη συζήτηση για το ποιες μορφές παιδικής εργασίας είναι επικίνδυνες

⁹⁶ Η ελληνική νομοθεσία για την εργασία ανηλίκων, όπως συμβαίνει και με τις άλλες δυτικές χώρες, στηρίζεται στις διεθνείς συμβάσεις της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας. Το 2001 (Ν. 2918/2001) η Ελλάδα επικύρωσε τη Διεθνή Σύμβαση Εργασίας υπ. αριθμ. 182 για την απαγόρευση των χειρότερων μορφών εργασίας των παιδιών, στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω.

⁹⁷ Blengine C. “The Protection Against Children Labour Exploitation”, in Koufa K. (ed) *Human Rights and Democracy*, Athens-Thessaloniki, Sakkoulas Publications, 2000, σ. 609-618, σ. 610-612.

και ποιες είναι βλαπτικές για το παιδί. Η Δ.Ο.Ε. στο άρθρο 3d της Σύμβασης 182, ορίζει τη βλαπτική εργασία με όρους ανάλογους με το άρθρο 32 της Διεθνούς Σύμβασης:

«...στις χειρότερες μορφές παιδικής εργασίας περιλαμβάνονται οι εργασίες που, λόγω της φύσης τους ή των περιστάσεων στις οποίες ασκούνται, μπορούν να βλάψουν την υγεία, την ασφάλεια ή τον ηθικό βίο του παιδιού»

Η διαφαινόμενη συμφωνία μεταξύ των διεθνών παραγόντων για τις πιο βλαπτικές για το παιδί μορφές εργασίας είναι ιδιαίτερα σημαντική, διότι έτσι είναι δυνατό οι χώρες που έχουν υπογράψει τις ανωτέρω Συμβάσεις να ακολουθούν παρόμοιες στρατηγικές και να υποβάλλονται σε έλεγχο από τους διεθνείς οργανισμούς των δράσεων που έχουν αναλάβει. Είναι προφανές ότι οι μορφές εργασίας που θεωρούνται βλαπτικές για το παιδί είναι οι εργασίες εκείνες που παραβιάζουν σαφώς και χωρίς αμφισβήτηση τα ανθρώπινα δικαιώματα του παιδιού, και συνεπώς η προστασία του παιδιού από αυτές τράβηξε περισσότερο την προσοχή των διεθνών οργανισμών και της επιστημονικής κοινότητας που απασχολείται με τα ζητήματα αυτά.

Ωστόσο, η έρευνα έχει καταλήξει σε σημαντικά αποτελέσματα σε ό,τι αφορά τον προσδιορισμό των μορφών εργασίας που είναι επικίνδυνες για τη σωματική υγεία του παιδιού, ενώ υπολείπεται κατά πολύ σε ό,τι αφορά τους ψυχολογικούς κινδύνους. Το γεγονός αυτό είναι κατανοήσιμο, διότι πολλοί φυσικοί κίνδυνοι είναι πιο φανεροί και πιο απτοί ως προς τις επιπτώσεις τους στην υγεία του παιδιού σε σύγκριση με τους ψυχολογικούς κινδύνους, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση που ένα παιδί εργάζεται σε περιβάλλον με χημικά χωρίς να προστατεύεται από ανάλογη ενδυμασία⁹⁸. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι οι ψυχολογικοί παράγοντες είναι λιγότερο βλαβεροί για τη σωματική αλλά και την ψυχική υγεία και γενικά για την προστασία του παιδιού, ή ακόμα και για την άσκηση των δικαιωμάτων-ελευθεριών του. Για παράδειγμα, το υπερβολικό ψυχολογικό στρες που υφίσταται το παιδί σε επιβαρυνμένα εργασιακά περιβάλλοντα μπορεί να αυξήσει την κορτιζόλη (cortisol) στο αίμα, γεγονός που μειώνει τις ικανότητες και την αποδοτικότητα του παιδιού με αποτέλεσμα να προκαλείται μειωμένη αυτοεκτίμηση, αποτελεσματικότητα και

---

⁹⁸ Woodhead M., "Psychological Impacts of Child Work: A Framework for Research, Monitoring and Intervention", *The International Journal of Children's Rights*, 2004, 12, σ. 321-377, σ. 323.

αισθήματα εγκατάλειψης⁹⁹. Ωστόσο, και στη μία και στην άλλη περίπτωση, το παιδί πρέπει να προστατεύεται, διότι οι επιπτώσεις στην ηθικο-πνευματική του ανάπτυξη είναι σημαντικές και μπορούν να αποτρέψουν την ομαλή εξέλιξη της προσωπικότητάς του, με απροσμέτρητες συνέπειες στη δυνατότητα του παιδιού να απολαύσει και να ασκήσει ικανοποιητικά τα δικαιώματα και τις ελευθερίες του.

Συμπερασματικά, με βάση την προηγηθείσα ανάλυση μπορούμε να πούμε ότι η παιδική εργασία αποτελεί μια αμφιλεγόμενη και επίμαχη έννοια, για την οποία αντιπαρατίθενται εκείνοι που θεωρούν αναγκαία την παντελή εξάλειψή της με εκείνους που πιστεύουν ότι είναι σημαντικότερο και πιο ρεαλιστικό το να ρυθμιστεί κατά τρόπο που να διασφαλίζει αφενός την ελεύθερη πρόσβαση του παιδιού στην εργασία και, αφετέρου, τη δυνατότητά του να παρακολουθήσει το σχολείο και να αναπτύξει τις δεξιότητες που θα του επιτρέψουν να διάγει έναν αξιοπρεπή, ποιοτικό και ελεύθερο βίο. Ωστόσο, η άποψη της παντελούς εξάλειψης της παιδικής εργασίας είναι όχι μόνο μη επιθυμητή, εφόσον θα αποστερούσε ένα μεγάλο αριθμό παιδιών «κατάλληλης» ηλικίας από την πρόσβασή τους στην –ελεύθερη- αγορά εργασίας και στα οφέλη της, με πρώτο την επιβίωση των ίδιων και της οικογένειάς τους και την πρόσβαση στην εκπαίδευση, αλλά και μη ρεαλιστική, δεδομένου ότι η παιδική εργασία συνδέεται άμεσα με το κοινωνικό φαινόμενο της φτώχειας, των κοινωνικών ανισοτήτων, της ανεργίας και τις ανεπάρκειες του κράτους πρόνοιας σε πολλές χώρες του κόσμου, ακόμα και σε ορισμένες ανεπτυγμένες.

Με άλλα λόγια, είναι συνυφασμένη με την καπιταλιστική βιομηχανική κοινωνία και τις κοινωνικές, τις πολιτικές και τις πολιτισμικές δομές της, όπως αυτές διαμορφώθηκαν τους τελευταίους αιώνες στη Δύση και εξαπλώθηκαν σε όλο τον κόσμο. Από τη σκοπιά αυτή είναι μάλλον ουτοπικό να υποστηρίζει κανείς την πλήρη εξάλειψη της παιδικής εργασίας, η οποία θα ήταν δυνατή μόνο στην περίπτωση ανατροπής ή κατάρρευσης του καπιταλισμού και της συναφούς άρσης των πάσης φύσεως ανισοτήτων, τόσο στο εσωτερικό των ανεπτυγμένων χωρών όσο και μεταξύ των τελευταίων και των φτωχών χωρών του κόσμου. Οι υποστηρικτές της πλήρους εξάλειψης της παιδικής εργασίας (εννοείται στις πλούσιες βιομηχανικές χώρες) υποστηρίζουν ότι μέσα από μια αυστηρότερη νομοθεσία, σε συνδυασμό με τη σκλήρυνση της στάσης του κράτους έναντι της εργοδοσίας και τη διευκόλυνση της

---

⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 358-359.

πρόσβασης όλων των παιδιών στην εκπαίδευση, ο παραπάνω στόχος μπορεί να επιτευχθεί. Οι «πραγματοστές» υποστηρίζουν αντίθετα ότι η παιδική εργασία, εφόσον διασφαλιστεί η προσήκουσα νομική ρύθμισή της, μπορεί να αποβεί σημαντικός παράγοντας απελευθέρωσης και δημιουργικότητας για το παιδί, δεδομένου ότι η εργασία μπορεί σε πολλές περιπτώσεις να επιτρέψει στο παιδί την εκπαίδευσή του, η οποία υπό άλλες συνθήκες δεν θα ήταν δυνατή¹⁰⁰.

Η κακοποίηση και η σωματική τιμωρία του παιδιού

Η κακοποίηση και η σωματική τιμωρία του παιδιού συνιστούν δύο διαφορετικές ως προς το περιεχόμενό τους και τις συνέπειές τους πρακτικές των ενηλίκων, οι οποίες έχουν ως κοινό σημείο τους την άσκηση φυσικής και ψυχολογικής βίας επί του παιδιού, η οποία μπορεί να προκαλέσει σημαντική βλάβη, όχι μόνο στο σώμα αλλά και στην ψυχολογία και την προσωπικότητα του παιδιού. Οι συνέπειες και στις δύο περιπτώσεις μπορεί να είναι καταλυτικές για την ομαλή ανάπτυξη του παιδιού και για τη δυνατότητά του για ηθικο-πνευματική ανάπτυξη που θα του επιτρέψει να απολαύσει τα δικαιώματά του και να ασκήσει τις ελευθερίες του. Με δυο λόγια, η κακοποίηση, πολύ περισσότερο από τη σωματική τιμωρία, η οποία, όπως θα δούμε, μπορεί να έχει και μια παιδαγωγική διάσταση, πλήττει τα ηθικά συμφέροντα του παιδιού, δηλαδή τα ανθρώπινα δικαιώματά του, τόσο αυτά που αφορούν την προστασία όσο και αυτά που άπτονται της ικανότητάς του για άσκηση της ελευθερίας του.

Η κακοποίηση του παιδιού και οι συνέπειές της

Η κακοποίηση του παιδιού είναι ένα παλιό φαινόμενο, το οποίο σήμερα απασχολεί τη δημόσια συζήτηση διεθνώς, αλλά κυρίως τις δυτικές δημοκρατικές κοινωνίες¹⁰¹, εξαιτίας της συνειδητοποίησης της βαρύτητας των προβλημάτων που

¹⁰⁰ Manier B., *Le travail des enfants dans le monde*, όπ. π. σ. 90 κ.ε.

¹⁰¹ Έρευνα που έγινε για την παιδική κακοποίηση και δημοσιεύτηκε από το Κέντρο Ερευνών *Innocenti* της UNICEF (www.unicef.gr), δείχνει ότι περίπου 3.500 παιδιά κάτω των 15 ετών πεθαίνουν κάθε χρόνο από κακοποίηση ή παραμέληση στις ανεπτυγμένες χώρες. Δύο παιδιά πεθαίνουν από κακοποίηση και παραμέληση κάθε εβδομάδα στη Γερμανία και την Αγγλία, τρία κάθε εβδομάδα στη Γαλλία, τέσσερα κάθε εβδομάδα στην Ιαπωνία και 27 κάθε εβδομάδα στις ΗΠΑ, όπως προκύπτει από

επέφεραν οι εξελίξεις των τελευταίων δεκαετιών στον τομέα των δικαιωμάτων του παιδιού, μέσα από τις οποίες άλλαξαν οι κοινωνικές αντιλήψεις για την ασκούμενη βία των ενηλίκων επί του παιδιού.

Η κακοποίηση του παιδιού ορίζεται ως η πρόκληση στο παιδί σωματικών κακώσεων ή στερήσεων οι οποίες μπορούν να επιφέρουν βλάβες, σωματικές, ψυχικές, νοητικές ή ακόμα και τον θάνατο. Η κακοποίηση του παιδιού συνδέεται άμεσα με την παραμέληση διότι η παραμέληση μπορεί να οδηγήσει σε βλάβες εξίσου σημαντικές με την κακοποίηση ή να οδηγήσει σε μορφές κακοποίησης, ή ακόμα και στον θάνατο.

Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (Π.Ο.Υ.) ορίζει την κακοποίηση του παιδιού «ως κάθε μορφή φυσικής, συναισθηματικής ή σεξουαλικής κακομεταχείρισης, παραμέλησης ή μεταχείρισης που συνεπάγεται παραμέληση ή εμπορική ή άλλη εκμετάλλευση, με αποτέλεσμα την άμεση ή δυνάμει βλάβη στην υγεία, στην επιβίωση, στην ανάπτυξη ή στην αξιοπρέπεια του παιδιού, τελούμενη σε συνθήκες σχέσεων ευθύνης, εμπιστοσύνης ή εξουσίας»¹⁰².

Η φυσική ή σωματική κακοποίηση είναι η πιο συνηθισμένη μορφή κακοποίησης. Σύμφωνα με τον Π.Ο.Υ., περιλαμβάνει διάφορες «φυσικές βλάβες ή μια δυναμική βλαβών» (potential for harm), όπως είναι οι τραυματισμοί ή οι κακώσεις που προκαλούνται από τους ενήλικες (συνήθως τους γονείς) ή με υπαιτιότητά τους σε διάφορα σημεία του σώματος του παιδιού (από απλούς μώλωπες μέχρι κατάγματα οστών). Η φυσική κακοποίηση συνήθως συνοδεύεται από αρνητική συμπεριφορά του παιδιού έναντι των γονέων, την οποία επιδεικνύει ενώπιον των ειδικών ή των εκπροσώπων των Αρχών.

την έρευνα, η οποία αποτελεί την πρώτη προσπάθεια που έγινε ποτέ για μία συγκριτική ανάλυση σχετικά με την κακοποίηση των παιδιών στις 27 πλουσιότερες χώρες του κόσμου. Η έρευνα διαπιστώνει μεταξύ άλλων ότι: 1) Ο κίνδυνος θανάτου από κακομεταχείριση είναι κατά προσέγγιση τρεις φορές μεγαλύτερος για τα παιδιά κάτω του ενός έτους, 2) Μία μικρή ομάδα χωρών εμφανίζουν εξαιρετικά λίγα περιστατικά παιδικών θανάτων από κακομεταχείριση: Ισπανία (0,1 θάνατοι ανά 100.000 παιδιά), Ελλάδα και Ιταλία (0,2/100.000) Ιρλανδία και Νορβηγία (0,3/100.000), 3) Η φτώχεια και το στρες - μαζί με την κατάχρηση ναρκωτικών και αλκοόλ - φαίνεται πως είναι οι παράγοντες που σχετίζονται πιο επίμονα με την παιδική κακοποίηση και την παραμέληση, 4) Η επίδραση της οικονομικής κατάστασης στους θανάτους από κακομεταχείριση φαίνεται και από το γεγονός ότι για παιδιά κάτω των 5 ετών που ζουν σε χώρες με υψηλό εισόδημα το ποσοστό των θανάτων από κακομεταχείριση είναι περίπου τρεις φορές μικρότερο από εκείνο των φτωχών χωρών, 5) Η οικογενειακή κατάσταση φαίνεται ότι επηρεάζει σημαντικά τα ποσοστά κακομεταχείρισης, 6) Αντίθετα με την κρατούσα αντίληψη, το 80% αυτών που κακοποιούν τα παιδιά είναι οι φυσικοί τους γονείς.

¹⁰² <http://www.yesican.org/definitions/WHO.html>

Η παραμέληση του παιδιού είναι η έλλειψη φροντίδας σε ζητήματα όπως η υγεία, η διατροφή, η στέγαση, η εκπαίδευση, η εγκατάλειψη και κάθε αποχή από πράξεις που ικανοποιούν τα συμφέροντα του παιδιού. Η παραμέληση συνδέεται με τις περιστάσεις φτώχειας κατά τις οποίες οι γονείς δεν μπορούν πάντα να προσφέρουν στα παιδιά τους την απαραίτητη φροντίδα, αν και ενίοτε αφορά και εύπορες οικογένειες. Η παραμέληση του παιδιού είναι εμφανής σε περιπτώσεις παιδιών που δεν σιτίζονται ή δεν ντύνονται κανονικά (μπορούν να φορούν ανοιξιάτικα ρούχα τον χειμώνα και αντιστρόφως), δεν έχουν καλές σχολικές επιδόσεις, που αρνούνται το σχολείο ή αδιαφορούν γι' αυτό.

Η ψυχολογική κακοποίηση συνίσταται σε συμπεριφορές ή πρακτικές που αποσκοπούν σε μορφές ψυχολογικής βίας, όπως εκφοβισμό, κοινωνική απομόνωση, προσβολή της προσωπικότητας, συναισθηματική έλλειψη και κάθε πράξη που μπορεί να προκαλέσει ψυχικά τραύματα ή βλάβες στον ψυχισμό του παιδιού. Η ψυχολογική κακοποίηση χαρακτηρίζει συνήθως συμπεριφορές των γονέων που δείχνουν απόρριψη, διάκριση σε σχέση με τα άλλα τους παιδιά ή μειώσεις του παιδιού που το κάνουν να αισθάνεται «μη φυσιολογικό».

Η σεξουαλική κακοποίηση είναι κάθε πράξη που εκθέτει ή αναγκάζει τα παιδιά σε σεξουαλική συνέντευξη με ενήλικες ή με άλλα παιδιά, για την οποία «δεν έχουν πλήρη επίγνωση» ή «δεν είναι αναπτυξιακά προετοιμασμένα». Η σεξουαλική κακοποίηση πραγματοποιείται συνήθως από ενήλικους του περιβάλλοντος του παιδιού με τους οποίους έχει αναπτύξει σχέσεις οικειότητας και εμπιστοσύνης και συνδέεται με απουσία επαρκούς ή πλήρους συνείδησης του παιδιού. Περιλαμβάνει όχι μόνο τη σωματική επαφή, αλλά και την επίδειξη και χρήση υλικού που στοχεύει στη διευκόλυνση της σκοπούμενης πράξης¹⁰³.

¹⁰³ Σε πολλές χώρες του Τρίτου κόσμου η σεξουαλική κακοποίηση έχει πάρει τη μορφή της παιδικής πορνείας με πρωτοβουλία ή και συμμετοχή των οικείων του (στην ουσία είναι μια μορφή ακραίας εκμετάλλευσης του παιδιού από την οικογένεια για την απόκτηση εισοδήματος), οι πράξεις των οποίων σε πολλές περιπτώσεις είναι αποδεκτές από την κοινωνία και ανεκτές από το κράτος. Παράνομα δίκτυα παιδικής πορνείας και πορνογραφικού υλικού αναπτύσσονται όμως και στις προηγμένες χώρες. Το φαινόμενο αυτό έχει εμφανιστεί τελευταία και στη χώρα μας, όπου το ατελές νομικό πλαίσιο δεν προστατεύει επαρκώς τα παιδιά που κινδυνεύουν από την πορνεία. Σύμφωνα με τα στοιχεία που δημοσίευσε το Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού (Φεβρουάριος, 2008), η βία (σωματική-σεξουαλική κακοποίηση) σημαδεύει 28.000 ελληνόπουλα ετησίως, για την οποία υπεύθυνοι είναι γονείς. Ας σημειωθεί ότι ο ελληνικός Ποινικός Κώδικας προβλέπει ποινές μόνο για τη μαστροπεία (άρθρ. 349) και τη σωματεμπορία (άρθρ. 351), και συνεπώς δεν καλύπτει το ευρύ φάσμα της προσβολής των δικαιωμάτων του παιδιού στο πεδίο αυτό.

Η σεξουαλική κακοποίηση θεωρείται σήμερα ένα από τα μεγαλύτερα και από τα πιο δύσκολα στην αντιμετώπισή τους προβλήματα στην Ευρώπη, γεγονός που έχει κινητοποιήσει τα εθνικά κράτη και τους ευρωπαϊκούς θεσμούς για τη διαμόρφωση κατάλληλων πολιτικών. Ωστόσο, τα αποτελέσματα είναι πενιχρά, κυρίως εξαιτίας του γεγονότος ότι το πρόβλημα αυτό εξελίσσεται στον ιδιωτικό χώρο και παραμένει μυστικό τόσο για τους θύτες όσο και για τα θύματα¹⁰⁴.

Είναι προφανές ότι η κακοποίηση του παιδιού όχι μόνο αποτελεί βάνανυση μεταχείριση του παιδιού και παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων του αλλά δημιουργεί σημαντικά προβλήματα στην ανάπτυξη της προσωπικότητάς του. Στην κακοποίηση του παιδιού μπορούν να συμβάλλουν διάφοροι παράγοντες όπως η φτώχεια, ο αναλφαβητισμός των γονέων, η μη πρόσβαση στο σχολείο, η κοινωνική αστάθεια και ο πόλεμος.

Οι επιπτώσεις που έχει η κακοποίηση του παιδιού εξαρτώνται από τη σοβαρότητα, τη συχνότητα και την ηλικία του παιδιού. Από αυτή τη σκοπιά είναι σημαντικό να τονιστεί ότι τα παιδιά που κινδυνεύουν περισσότερο είναι τα νήπια και τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας εξαιτίας της τρωτότητας και της μεγάλης εξάρτησής τους από τους ενήλικες. Η κακοποίηση μπορεί να προκαλέσει στο παιδί μόνιμες σωματικές βλάβες, σοβαρές ψυχικές διαταραχές, κατάθλιψη, αντικοινωνική συμπεριφορά και σχολική αποτυχία. Το κακοποιημένο παιδί δύσκολα θα επιτύχει στη ζωή του, τόσο ως επαγγελματίας όσο και ως γονέας και ως πολίτης. Για τον λόγο αυτό, οι επιπτώσεις των πρακτικών κακοποίησης είναι καταστροφικές όχι μόνο για το ίδιο το παιδί αλλά και για την κοινωνία και για την ίδια τη δημοκρατία.

Η βλάβη που θα έχει υποστεί το κακοποιημένο παιδί θα αποτελέσει ισχυρό εμπόδιο στην ηθικο-πνευματική ανάπτυξή του και συνεπώς στην ικανότητά του, τόσο ως παιδί όσο και ως ενήλικας, να απολαύσει τα δικαιώματα και να ασκήσει τις ελευθερίες του κατά τρόπο ικανοποιητικό. Συνεπώς, ένα από τα καθήκοντα ενός σύγχρονου δημοκρατικού κράτους είναι η πληροφόρηση και η ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης, ιδιαίτερα των ίδιων των γονέων, ώστε να αλλάξουν οι στάσεις και οι αντιλήψεις που κυριαρχούν σχετικά με το παιδί και τη μεταχείρισή του¹⁰⁵. Ιδιαίτερα

¹⁰⁴ May-Chahal C., Herczog M., *L'abus sexuel des enfants en Europe*, Conseil de l'Europe, 2004.

¹⁰⁵ Ενδεικτικά για την κακοποίηση του παιδιού και τις συνέπειές της βλ. Αγάθωνος-Γεωργοπούλου Ε. (επ.) *Οδηγός για την Αναγνώριση και την αντιμετώπιση της κακοποίησης και της παραμέλησης του παιδιού*, Αθήνα, Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού, 1998. Σταυριανός Χ., *Παιδική κακοποίηση και παραμέληση*, Θεσσαλονίκη, Λιθογραφία, 2002. Finkelhor D. & Korbin J., "Child abuses as an International Issue", *Child Abuse & Neglect*, 1998, Vol. 12, σ. 3-23.

σημαντικό είναι επίσης να δραστηριοποιηθεί το κράτος στην κατεύθυνση δημιουργίας κατάλληλων υποδομών υποστήριξης του παιδιού, όπως ειδικών κέντρων υγείας, αλλά και με καταπολέμηση της φτώχειας και του αναλφαβητισμού των γονέων.

Η σωματική τιμωρία του παιδιού

“...η μεγάλη αυστηρότητα της τιμωρίας στο σχολείο μπορεί να κάνει καλό, αλλά πολύ λίγο, ή μάλλον, μεγάλη βλάβη...τα παιδιά που έχουν υποστεί μεγάλη σωματική τιμωρία σπάνια γίνονται καλοί πολίτες”.

John Locke¹⁰⁶

Η σωματική τιμωρία (corporal punishment) ορίζεται ως κάθε πράξη που προκαλεί πόνο ή σωματική δυσφορία και επιβάλλεται σε ανήλικο ως μέσο συνετισμού, διαπαιδαγώγησης ή ελέγχου της συμπεριφοράς του από τον «αυστηρό» γονέα ή τον δάσκαλο. Μορφές σωματικής τιμωρίας είναι το «ξύλο», το χαστούκι, το χτύπημα, το τράβηγμα των μαλλιών, κ.λπ., δηλαδή πράξεις που καθιστούν δυσδιάκριτα τα όρια μεταξύ σωματικής τιμωρίας και κακοποίησης.

Η σωματική τιμωρία είναι μια μορφή βίας που ασκείται στο παιδί παρά τη θέλησή του, το προσβάλλει, το εξευτελίζει, του προκαλεί φόβο, ψυχική αναστάτωση, ακόμη και κατάθλιψη, αλλά, κυρίως, το μαθαίνει ότι παρόμοιες πρακτικές είναι κοινωνικά αποδεκτές, άρα θεμιτές στις κοινωνικές σχέσεις. Από αυτή τη σκοπιά, είναι προφανές ότι η σωματική τιμωρία είναι μια πράξη βίας η οποία, εφόσον νομιμοποιηθεί κοινωνικά, μπορεί να αποβεί ιδιαίτερα επιβαρυντική για την ασφάλεια και την προστασία του παιδιού και κατ' επέκταση για τα δικαιώματά του. Ωστόσο, η σωματική τιμωρία θεωρείται ότι δεν είναι *per se* εντελώς αδικαιολόγητη, ιδιαίτερα στο πεδίο της εκπαίδευσης.

Για μια ορισμένη τάση στον χώρο της φιλοσοφίας της εκπαίδευσης, η σωματική τιμωρία μπορεί, μέσα από τη δημιουργία αισθημάτων αφενός ενοχής και αφετέρου δυσμένειας εκ μέρους των γονέων ή των δασκάλων, να ενισχύσει τους δεσμούς εμπιστοσύνης και σεβασμού μεταξύ των γονέων ή των δασκάλων και των παιδιών. Οι τιμωρητικές αυτές θεωρίες (retributivist theories) θεωρούν ότι η τιμωρία

¹⁰⁶ Locke J., *Some Thoughts Concerning Education*, όπ. π. § 42.

έχει μια ηθική διάσταση, με την έννοια ότι μαθαίνει στο παιδί το ηθικά θεμιτό μέσα από το αίσθημα της ενοχής που νιώθει με την τιμωρία. Από την άλλη μεριά, αναπτύχθηκαν οι λεγόμενες αποτρεπτικές ή ωφελμιστικές θεωρίες (deterrence or utilitarian theories), οι οποίες δίνουν έμφαση στο κοινωνικό όφελος που θα έχει ένα πειθαρχημένο παιδί, ακόμα και αν αυτό συνεπάγεται την πρόκληση βλαβών σε ένα μεγάλο αριθμό παιδιών¹⁰⁷. Στις ωφελμιστικές θεωρίες, είναι φανερό ότι αυτό που έχει σημασία είναι το «μεγαλύτερο δυνατό όφελος για την κοινωνία, το οποίο αποτελεί και τη δικαιολογητική βάση της σωματικής τιμωρίας.

Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι στις τιμωρητικές θεωρίες συγκαταλέγεται η ηθική θεωρία του Καντ, ο οποίος, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στο επόμενο κεφάλαιο, υποστηρίζει ότι η τιμωρία, ως συστατικό στοιχείο της πειθαρχίας, προετοιμάζει το παιδί να σέβεται τους ηθικούς κανόνες και μέσα από αυτόν τον σεβασμό το παιδί μαθαίνει να σέβεται τους νόμους του κράτους που θα καταστήσουν το παιδί έναν καλό αυριανό πολίτη¹⁰⁸.

Επιπλέον, η –συναφής με τις παραπάνω θεωρίες- αντίληψη ότι η σωματική τιμωρία συμβάλλει στην πειθάρχηση του παιδιού σε κανόνες μέσα από την ενδυνάμωση της εξουσίας των δασκάλων –και κατ’ επέκταση του εκπαιδευτικού θεσμού και της ίδιας της κοινωνίας- εμπεριέχει τον κίνδυνο παραβίασης των δικαιωμάτων και των ελευθεριών του παιδιού. Η συνακόλουθη θέση ότι η σωματική τιμωρία πρέπει να αποτελεί ένα από τα μέσα της εκπαιδευτικής διαδικασίας, ώστε να εμπεδωθεί στα παιδιά το πνεύμα της πειθάρχησης στην κοινωνική ηθική, έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την ανάγκη τα παιδιά να εξοικειωθούν με τα δικαιώματά τους και να ασκήσουν τις ελευθερίες τους¹⁰⁹.

Από την άλλη μεριά, η σωματική τιμωρία έχει αποδειχθεί ότι είναι ένα ατελέσφορο παιδαγωγικό μέσο, διότι αφενός δεν έχει αποτελέσματα, και μάλιστα σε μεγάλο βαθμό¹¹⁰, και αφετέρου διότι νομιμοποιεί τη βία στο πεδίο της μάθησης,

¹⁰⁷ Turner S. M., “Justifying corporal punishment of children loses its appeal”, *The International Journal of Children’s Rights*, 2003, 11, 219-233.

¹⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 230.

¹⁰⁹ Parker-Jenkins M., “Children’s Rights and Wrongs: Lessons from Strasbourg on Classroom Management”, Paper presented at the Annual Meeting of the American Educational Research Association –New Orleans, LA, 2002, April, 1-5.

¹¹⁰ Σύμφωνα με έρευνα του Ινστιτούτου Υγείας του Παιδιού (1997), η οποία πραγματοποιήθηκε από τις Φερέτη Ε. και Σταυριανάκη Μ., το 90% των παιδιών που υπέστησαν σωματική τιμωρία επανέλαβαν τις πράξεις για τις οποίες τιμωρήθηκαν (βλ. Φερέτη Ε. «Η χρήση βίας στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών: ερευνητικά δεδομένα και προεκτάσεις», στο Η. Δασκαλάκη, Π.

γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με την προσήλωση σε αξίες χειραφέτησης, πρωτίστως της αυτονομίας και του σεβασμού του ανθρώπινου προσώπου, οι οποίες αποτελούν τα θεμέλια της σύγχρονης δημοκρατικής εκπαίδευσης. Μαθαίνει το παιδί ότι τα προβλήματα δεν λύνονται με τη λογική και την πειθώ αλλά με τη φυσική υπεροχή και το δίκαιο του ισχυροτέρου. Είναι προφανές ότι η σωματική τιμωρία όχι μόνο δεν αποτελεί αποτελεσματική μέθοδο διαπαιδαγώγησης, αλλά προσβάλλει τα δικαιώματα του παιδιού και, μαζί με αυτά, τις ηθικές αξίες της δημοκρατικής κοινωνίας, ενώ οι επιπτώσεις της στην οικογένεια και την ευρύτερη κοινωνία είναι ιδιαίτερα αρνητικές.

Η σωματική τιμωρία απαγορεύεται σήμερα τόσο στον χώρο της οικογένειας όσο και σε αυτόν του σχολείου, αν και η απαγόρευσή της στην οικογένεια δεν είναι ρητή. Η απαγόρευση της σωματικής τιμωρίας δεν αποσκοπεί τόσο στην επιβολή ποινών στους γονείς όσο στη συνειδητοποίηση του προβλήματος και την προώθηση των κατάλληλων λύσεων στο πρόβλημα της ενδοοικογενειακής βίας. Ο ελληνικός Αστικός Κώδικας αναθέτει την επιμέλεια του παιδιού στους γονείς, πλην όμως ορίζει ότι «η λήψη σφροονιστικών μέτρων επιτρέπεται μόνο εφόσον αυτά είναι παιδαγωγικά αναγκαία και δεν θίγουν την αξιοπρέπεια του παιδιού» (ΑΚ, άρθρο 1518). Έτσι, η μη συμμόρφωση των γονέων με τον νόμο ισοδυναμεί με κακή άσκηση της γονεϊκής μέριμνας και ενέχει συνέπειες που μπορεί να φτάσουν μέχρι και την αφαίρεσή της. Η απαγόρευση της σωματικής τιμωρίας συνάγεται εδώ εμμέσως, εφόσον θεωρείται ότι προσβάλλει την αξιοπρέπεια του παιδιού, πράγμα που όμως δεν είναι εντελώς σαφές και μπορεί να αφήσει περιθώρια παρερμηνειών για το πότε θίγεται η αξιοπρέπεια του παιδιού από τους γονείς.

Όμως, η απαγόρευση συνάγεται και από τη Διεθνή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Παιδιού η οποία, μετά την επικύρωσή της από τη χώρα μας, θεωρείται νόμος του κράτους (πέρα από το άρθρο 19 § 1 που ήδη παραθέσαμε στην αρχή του παρόντος κεφαλαίου, το άρθρο 37 αναφέρεται μεταξύ άλλων στη μη υποβολή του παιδιού «σε εξευτελιστικές τιμωρίες ή μεταχείριση»). Ωστόσο, η πλέον ρητή απαγόρευση της σωματικής τιμωρίας εμπεριέχεται στον νόμο 3500/2006 ο οποίος ψηφίστηκε από την ελληνική Βουλή και τέθηκε σε ισχύ στις 24 Ιανουαρίου του 2007. Στο άρθρο 4 του νόμου αυτού για πρώτη φορά διατυπώνεται ρητά ότι η

σωματική τιμωρία των παιδιών δεν είναι επιτρεπτή στο πλαίσιο της διαπαιδαγώγησής τους.

Σε ό,τι αφορά το σχολείο, το ελληνικό δίκαιο απαγορεύει σαφώς τη σωματική τιμωρία στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (ΠΔ. 201/1998) και σε περίπτωση που οι εκπαιδευτικοί προβαίνουν σε πράξεις σωματικής τιμωρίας των μαθητών τιμωρούνται με βάση τις διατάξεις του Ποινικού Κώδικα περί σωματικών βλαβών. Επίσης, ανάλογο νομικό καθεστώς διέπει και τη λειτουργία των δημοτικών βρεφονηπιακών σταθμών (ΦΕΚ Β 497/22-4-2002).

Επίσης, στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, η σωματική τιμωρία του παιδιού είτε στο σπίτι είτε στο σχολείο απαγορεύεται. Η χώρα που υπήρξε πρωτοπόρος σε αυτόν τον τομέα είναι η Σουηδία, η οποία προχώρησε σε απαγόρευση της σωματικής τιμωρίας ήδη από το 1974. Σήμερα 15 χώρες του Συμβουλίου της Ευρώπης έχουν απαγορεύσει πλήρως τη σωματική τιμωρία τόσο στην οικογένεια όσο και στο σχολείο, ενώ τα τελευταία χρόνια εντείνονται οι πρωτοβουλίες από την Ε.Ε., το Συμβούλιο της Ευρώπης και άλλους ευρωπαϊκούς θεσμούς για τη διεύρυνση της απαγόρευσης και σε άλλα κράτη¹¹¹.

Άλλες μορφές καταπάτησης των δικαιωμάτων του παιδιού

Η καταπάτηση των δικαιωμάτων του παιδιού δεν περιορίζεται φυσικά ούτε στην εκμετάλλευση της παιδικής εργασίας ούτε στην κακοποίηση και στις σωματικές τιμωρίες που επιβάλλονται στο παιδί. Όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε, οι βλάβες τις οποίες υφίσταται το παιδί από τις μορφές αυτές παραβίασης των δικαιωμάτων του – που σχετίζονται με την προστασία του- έχουν καταλυτικές επιπτώσεις στην ηθικο-πνευματική και ψυχική ανάπτυξη του παιδιού και, κατ' επέκταση, στην απόκτηση της ικανότητάς του να ασκήσει τα δικαιώματα-ελευθερίες. Ανάλογες βλάβες –και επιπτώσεις σε αυτή την ικανότητά του- έχουν και οι παραβιάσεις άλλων δικαιωμάτων, έστω κι αν αυτές οι βλάβες προκαλούνται έμμεσα, όπως στην περίπτωση της φτώχειας, ή κατά τρόπο περιστασιακό, όπως στην περίπτωση που ένα παιδί υφίσταται τη ρατσιστική συμπεριφορά άλλων παιδιών στο σχολείο. Η βασική διαφορά των παραβιάσεων των δικαιωμάτων του παιδιού που εξετάσαμε με την παραβίαση «άλλων δικαιωμάτων» είναι το γεγονός ότι τα πρώτα, αφενός έχουν πιο

¹¹¹ <http://www.endcorporalpunishment.org>

άμεσες επιπτώσεις στην απόλαυση των δικαιωμάτων προστασίας και κατ' επέκταση των δικαιωμάτων-ελευθεριών του παιδιού, και, αφετέρου, είναι πιο γενικευμένα και απασχολούν περισσότερο τις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες και το μέλλον τους –πράγμα που σχετίζεται αμεσότερα με την κύρια θεματική μας στην εργασία αυτή, που είναι η σχέση των δικαιωμάτων του παιδιού με τη δυνατότητα άσκησης της ελευθερίας του σε φιλελεύθερες δημοκρατικές κοινωνίες.

Είναι αλήθεια ότι το πεδίο της παραβίασης των δικαιωμάτων του παιδιού και, αντίστοιχα, της στέρησης των δικαιωμάτων προστασίας και των επιπτώσεών τους στα δικαιώματα ελευθερίες του παιδιού, είναι ευρύτατο. Περιλαμβάνει, πέρα από το τεράστιο πρόβλημα της φτώχειας, τις περιπτώσεις των παιδιών του δρόμου, των παιδιών-στρατιωτών, των παιδιών-μεταναστών, των απαγμένων παιδιών, των παιδιών θυμάτων του trafficking, των παιδιών θυμάτων κάθε μορφής φυσικής βίας, των ανάπηρων παιδιών, κ.ο.κ. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις τα όρια δεν είναι πάντα διακριτά, δεδομένου ότι συχνά συνδέονται κατά κάποιο τρόπο μεταξύ τους, αλλά πρωτίστως με τη φτώχεια και την εκπαίδευση. Ταυτόχρονα, όλες αυτές οι μορφές παραβίασης των δικαιωμάτων του παιδιού –που είναι κατά κανόνα δικαιώματα προστασίας- έχουν λίγο πολύ σημαντικές επιπτώσεις στην ανάπτυξη του παιδιού και στην ικανότητά του να εξελιχθεί σε μια ελεύθερη ηθική οντότητα, αν και για τα περισσότερα παιδιά των υπό ανάπτυξη χωρών η ελευθερία, όπως τουλάχιστον την κατανοούμε στις δυτικές δημοκρατικές κοινωνίες, είναι μάλλον μια πολυτέλεια η οποία έχει ελάχιστα κάποιο νόημα γι' αυτά.

Η φτώχεια

Η φτώχεια είναι ένα παγκόσμιο φαινόμενο, αν και πλήττει ιδιαίτερα τις υπό ανάπτυξη χώρες. Η φτώχεια ορίζεται συνήθως ως η σοβαρή έλλειψη πόρων η οποία καθιστά αδύνατη ή δύσκολη την ικανοποίηση των βασικών αναγκών των ανθρώπων. Στην πραγματικότητα, όμως, ο ορισμός της φτώχειας είναι πολύπλοκος και δύσκολος για πολλούς λόγους. Κατ' αρχάς, πέρα από την ικανοποίηση των βασικών αναγκών που σχετίζονται με την επιβίωση, η έννοια των αναγκών είναι μια επίμαχη έννοια με περιεχόμενο που είναι δύσκολο να διακριβωθεί. Για παράδειγμα, είναι γνωστή η

προσπάθεια του Abraam Maslow¹¹² να διατυπώσει μια θεωρία των αναγκών, η οποία δέχτηκε κριτικές κυρίως για το γεγονός ότι όρισε τις ανάγκες με ψυχολογικούς και εθνοκεντρικούς όρους, μη λαμβάνοντας υπόψη τον πολιτισμικά σχετικό και τον ιστορικό χαρακτήρα τους¹¹³. Κατά δεύτερο λόγο, είναι δύσκολο να μετρηθεί η φτώχεια, διότι δεν υπάρχουν μέθοδοι κοινά αποδεκτοί, αλλά και να ποσοτικοποιηθεί η αποτελεσματικότητα των πολιτικών που αποσκοπούν στη μείωση ή την εξάλειψή της. Ούτε το εισόδημα ούτε οι υλικές στερήσεις αποτελούν τα μοναδικά κριτήρια ορισμού της φτώχειας¹¹⁴. Επίσης, είναι εξίσου δύσκολο να ερμηνευτούν τα αποτελέσματα των ερευνών και των ποσοτικοποιημένων μεγεθών της φτώχειας. Για παράδειγμα, έρευνες που έγιναν στα τέλη της δεκαετίας του 1980 έδειξαν ότι οι πολυμελείς οικογένειες αντιπροσώπευαν την πλειονότητα των απόρων οικογενειών, ενώ λίγο αργότερα διαπιστώθηκε ότι το πρόβλημα της φτώχειας άγγιζε και τα παιδιά των ολιγομελών οικογενειών¹¹⁵. Σήμερα, όμως, γνωρίζουμε ότι οι μονογονεϊκές οικογένειες πλήττονται ιδιαίτερα από τη φτώχεια.

Είναι γεγονός ότι τα παιδιά πλήττονται περισσότερο από τη φτώχεια σε σύγκριση με τους ενήλικες εξαιτίας της ευθραστότητας και της εξάρτησής τους από τους ενήλικες, ιδιαίτερα στις μικρές ηλικίες. Λαμβάνοντας υπόψη την ιδιαιτερότητα της παιδικής ηλικίας έναντι της φτώχειας, η αναφορά της Unicef του 2005 όρισε τη φτώχεια των παιδιών ως εξής: «Τα παιδιά που ζουν στην ανέχεια στερούνται υλικών, πνευματικών και συναισθηματικών πόρων που είναι αναγκαίοι για την επιβίωση, την ανάπτυξη και τη χειραφέτησή τους, γεγονός που εμποδίζει την απόλαυση των δικαιωμάτων τους, την αυτοπραγμάτωση και την πλήρη συμμετοχή τους στην κοινωνική ζωή στον ίδιο βαθμό με τους άλλους»¹¹⁶.

Με βάση τον παραπάνω ορισμό, η φτώχεια συσχετίζεται με μια σειρά από πόρους από τους οποίους εξαρτάται όχι μόνο η προστασία του παιδιού, όπως το εισόδημα, η διατροφή και η υγεία, αλλά και η ανάπτυξη της προσωπικότητάς του, όπως η συναισθηματική υποστήριξη, η φροντίδα και προπαντός η πρόσβαση στην

¹¹² Maslow A., *Motivation and Personality*, N. York, Harper and Row Publishers 1954.

¹¹³ Βλ. ενδεικτικά Hofstede G. "The cultural relativity of the quality of life concept". *Academy of Management Review*, 1984, 9 (3), σ. 389-398.

¹¹⁴ Για τους διάφορους ορισμούς της φτώχειας βλ. Delamonica E. et al., *Children Living in Poverty: Overview of definitions, measurements and policy*, Childhood Poverty Research Centre, 2006. www.childhoodpoverty.org.

¹¹⁵ Room G. et al., "New Poverty" in the European Community, London, Macmillan, 1990, σελ. 89-90.

¹¹⁶ UNICEF, *The State of the World's Children*, 2005.

εκπαίδευση, η οποία όχι μόνο θεωρείται σήμερα θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα, αλλά και αποτελεί προϋπόθεση, όπως θα δούμε παρακάτω, για την άσκηση και απόλαυση πολλών άλλων δικαιωμάτων του παιδιού, συμπεριλαμβανομένης της ελευθερίας. Η ίδια η εκπαίδευση εξάλλου, σύμφωνα τουλάχιστον με έρευνα της Unicef στο Ηνωμένο Βασίλειο¹¹⁷, αλλά και με βάση τις εκτιμήσεις του Παρατηρητηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων για τις Πολιτικές Καταπολέμησης του Κοινωνικού Αποκλεισμού, συνδέεται άμεσα με την κακή υγεία και την κακή στέγαση των παιδιών, που αποτελούν εκφάνσεις του φαινομένου της φτώχειας. Η φτώχεια είναι συνεπώς ένας παράγοντας με πολλαπλές συνέπειες στην απόλαυση των βασικών δικαιωμάτων του παιδιού, αλλά και στην ικανότητά του να συμμετέχει, εξίσου με τους άλλους, στην κοινωνική –και πολιτική– ζωή της χώρας του, γεγονός που συνδέεται άμεσα και με τη δυνατότητά του να ασκήσει την ελευθερία του. Οι συνέπειες αυτές είναι προφανείς αν ληφθεί υπόψη ότι η φτώχεια εντείνει τις ήδη υφιστάμενες δυσκολίες, όπως λόγου χάρη στην περίπτωση των ανάπηρων παιδιών, ή εξαναγκάζει τα παιδιά άμεσα, όπως στην περίπτωση της παιδικής εργασίας, ή έμμεσα, όπως στην περίπτωση των στρατευμένων παιδιών, να εμπλακούν σε δραστηριότητες που υπονομεύουν δραστικά τα δικαιώματά τους.

Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός

Ο κοινωνικός αποκλεισμός, αν και σε πολλές περιπτώσεις προκύπτει ή συνδέεται με τη φτώχεια, δεν ταυτίζεται με αυτή¹¹⁸. Ως όρος, διαδέχτηκε τον όρο «φτώχεια» επειδή αυτή εδώ θεωρήθηκε μια έννοια στατική και μονόπλευρα προσανατολισμένη στους πόρους και το εισόδημα¹¹⁹. Αν και παραμένει μια έννοια επίμαχη και δύσκολη να οριστεί με ακρίβεια και βεβαιότητα¹²⁰, μπορούμε να πούμε ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός συνιστά μια κατάσταση εξαιτίας της οποίας τα άτομα

¹¹⁷ Bradshoaw J., *Child Poverty and Deprivation in the UK*, London, National Children's Bureau 1990.

¹¹⁸ Βλ. ενδεικτικά Paugam S., *Pauvreté et Exclusion: le point de vue sociologique*, Florence, 5-6-10 1995, colloque sur *Un Nouveau Contrat Social?* organisé par l'Institut Universitaire Européen et le Centre Robert Schuman.

¹¹⁹ Σταμέλος Γ., «Κοινωνικός Αποκλεισμός και Μαθητική Διαρροή από την Υποχρεωτική Εκπαίδευση στην Ελλάδα: Μύθοι και Πραγματικότητα», εισήγηση στο 8^ο Διεθνές Συνέδριο της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος, Γιάννενα 17-19 Οκτωβρίου 1997, σ. 2.

¹²⁰ Παπαδοπούλου Δ., *Έννοια και Διαδικασίες του Κοινωνικού Αποκλεισμού*, Πανεπιστημιακές Σημειώσεις, Πάντειο Πανεπιστήμιο-Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας (ΚΠΚΑ), 1997, σ. 4.

δεν μπορούν να έχουν πρόσβαση σε δημόσια και κοινωνικά αγαθά που θα τους επέτρεπαν να έχουν μια φυσιολογική κοινωνική ζωή (συμμετοχή στις διάφορες κοινωνικές δραστηριότητες και ικανοποίηση των αναγκών τους μέσω της πρόσβασης στο σύστημα υγειονομικής περίθαλψης, στην εκπαίδευση, κ.λπ.)¹²¹. Ο κοινωνικός αποκλεισμός έχει σήμερα δημιουργήσει συνθήκες μεγάλων κοινωνικών διακρίσεων με αποτέλεσμα το ένα τρίτο του πληθυσμού στις πλούσιες χώρες να ζει κάτω από το όριο της φτώχειας, στερούμενο βασικών κοινωνικών δικαιωμάτων (δικαίωμα στην εργασία, στην εκπαίδευση, στην υγεία, κ.λπ.), ενώ τα υπόλοιπα δύο τρίτα έχουν σχεδόν πλήρη πρόσβαση στα κοινωνικά αγαθά. Τα παιδιά των κοινωνικών ομάδων που υφίστανται τον κοινωνικό αποκλεισμό είναι τα μεγαλύτερα θύματα αυτής της κατάστασης, προπαντός γιατί την υφίστανται χωρίς να μπορούν να έχουν τη δυνατότητα να ξεφύγουν από τη μοίρα τους εφόσον είναι εξαρτημένα από τους γονείς και το οικογενειακό περιβάλλον.

Ωστόσο, οι μεγαλύτερες συνέπειες του κοινωνικού αποκλεισμού αφορούν τα παιδιά με ειδικές ανάγκες, ιδίως τα ανάπηρα παιδιά (σωματικά ή/και διανοητικά), ιδίως εκείνα που ζουν κλεισμένα, σχεδόν φυλακισμένα σε ειδικά ιδρύματα και σε ιδιαίτερα απάνθρωπες συνθήκες. Τα παιδιά αυτά, πέραν του ότι εξαιτίας της αναπηρίας τους ζουν σε συνθήκες σχεδόν απόλυτου κοινωνικού αποκλεισμού, στις περισσότερες χώρες στερούνται βασικών δικαιωμάτων, όπως η εκπαίδευση, η οποία ένα από τα σημαντικότερα μέσα για τον μετριασμό ή και την υπέρβαση του κοινωνικού αποκλεισμού και της στέρησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους που απορρέει από αυτόν.

Ο ρατσισμός

Ο ρατσισμός αποτελεί επίσης ένα από τα μεγαλύτερα δράματα της ανθρωπότητας, πλήττοντας κυρίως τους ξένους, τους μετανάστες και τα παιδιά τους σχεδόν κατά κανόνα στις πλούσιες δυτικές χώρες. Ο ρατσισμός είναι μια θεωρία η οποία υποστηρίζει ότι με βάση τα βιολογικά χαρακτηριστικά οι ανθρώπινες φυλές δεν έχουν τις ίδιες πνευματικές, διανοητικές ή πολιτικές ικανότητες και, συνεπώς, δικαιολογείται η ιεράρχηση των ανθρώπων με κριτήριο τη φυλή τους, η ανισότητα ως

¹²¹ Βλ. σχετικά Τσιάκαλος Γ., *Η υπόσχεση της παιδαγωγικής*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2002, σ. 184 κ.ε.

προς την ηθική και πνευματική αξία τους και, συνεπώς, η άνιση μεταχείρισή τους από την κοινωνία και τους θεσμούς της. Ο ρατσισμός υποστηρίζει την ανισότητα των ανθρώπων, δικαιολογώντας έτσι και την άρνηση των ίσων δικαιωμάτων για όλους τους ανθρώπους, δηλαδή τον οικουμενικό τους χαρακτήρα.

Στις σύγχρονες κοινωνίες, ο ρατσισμός έχει πάρει επικίνδυνες διαστάσεις σε μεγάλο βαθμό εξαιτίας του πολυπολιτισμικού και πολυφυλετικού χαρακτήρα τους, της ανεργίας και των νέων μορφών φτώχειας. Ο ρατσισμός σήμερα δεν στηρίζεται μόνο στα βιολογικά, αλλά και στα φυλετικά, τα πολιτισμικά, τα θρησκευτικά και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων. Έχει πάρει δηλαδή ευρύτερα κοινωνικά χαρακτηριστικά και μεταφράζεται σε κοινωνικό αποκλεισμό («κοινωνικός ρατσισμός») δηλαδή στην κοινωνική περιθωριοποίηση μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού (άνεργοι, μετανάστες, τσιγγάνοι, άτομα με ειδικές ανάγκες, έγκλειστοι σε ιδρύματα, θρησκευτικές και εθνοτικές μειονότητες) τα οποία δεν έχουν πρόσβαση σε στοιχειώδη αγαθά που οι σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες προσφέρουν στην πλειοψηφία των πολιτών τους. Τόσο ο βιολογικός όσο και ο κοινωνικός ρατσισμός έχουν τεράστιες συνέπειες στα παιδιά των ομάδων που πλήττονται προκαλώντας τους σημαντικές βλάβες, άμεσες και έμμεσες. Η κοινωνική περιθωριοποίηση και ο αποκλεισμός, σε συνδυασμό με τη φτώχεια των ομάδων στις οποίες ανήκει το παιδί, δημιουργούν συνθήκες άνισης μεταχείρισης κάθε είδους, πρωτίστως στην εκπαίδευση, οι οποίες έχουν αρνητικές συνέπειες στον ψυχισμό του παιδιού, στην ταυτότητά του, στην αυτοεκτίμησή του και στην εν γένει κοινωνική του ύπαρξη, πλήττοντας τα θεμελιώδη δικαιώματά του και υπονομεύοντας την ευημερία του¹²².

Από τη φτώχεια στη βία: τα παιδιά – θύματα, τα παιδιά - θύτες

Ανεξάρτητα από την κοινωνική κατάσταση και την εθνική ή θρησκευτική προέλευση των γονέων, τα παιδιά είναι θύματα άλλων μορφών καταπάτησης των δικαιωμάτων τους, όπως είναι η βία στο σπίτι, στο σχολείο, τη γειτονιά και στην ευρύτερη κοινωνία. Στο πλαίσιο της οικογένειας η βία λαμβάνει διάφορες μορφές, ορισμένες από τις οποίες μάλιστα δεν απαγορεύονται ρητά από τον νόμο (π.χ. ήπιες μορφές σωματικής τιμωρίας). Πολλά παιδιά, φτωχών κυρίως οικογενειών, μιμούνται

¹²² Βλ. ενδεικτικά σχετική έρευνα με παιδιά μειονοτήτων που έχουν υποστεί τον ρατσισμό: http://www.amren.com/mtnews/archives/2010/05/minority_childr.php

τους ενήλικες στο κάπνισμα, στον αλκοολισμό αλλά και σε χρήση ναρκωτικών ουσιών χωρίς να προστατεύονται από τους γονείς εξαιτίας των προβλημάτων που βιώνουν οι ίδιοι αλλά και λόγω του χαμηλού μορφωτικού επιπέδου τους. Επίσης, τα υιοθετημένα παιδιά πέφτουν συχνά θύματα των κρυφών προθέσεων των θετών γονέων τους, όχι μόνο για σεξουαλική εκμετάλλευση αλλά και για άλλο άνομο σκοπό, όπως το εμπόριο οργάνων του παιδιού.

Εξάλλου, η βία στο σχολείο πλήττει κυρίως παιδιά «ξένων», μεταναστών και προσφύγων, την οποία ασκούν συνήθως οι «εγχώριοι» μαθητές, επηρεασμένοι από τις ρατσιστικές αντιλήψεις των γονέων ή ακόμα και των δασκάλων, οι οποίοι σε πολλές περιπτώσεις δεν αντιδρούν επικροτώντας σιωπηρά τις πρακτικές αυτές. Αφορά επίσης και τη βία που εκδηλώνεται από πολλά παιδιά επηρεασμένα από την τηλεοπτική βία ή τη βία που ασκείται στο πλαίσιο της οικογένειας –ή ακόμα και του ίδιου του σχολείου (π.χ. η βία που ασκούν με όπλα τα παιδιά σε σχολεία των ΗΠΑ).

Η παιδική παραβατικότητα που χαρακτήρισε εξ αρχής τις βιομηχανικές κοινωνίες, συνεχίζει να αποτελεί ένα από τα μεγάλα προβλήματα και των σύγχρονων κοινωνιών και συνδέεται με την παραβίαση θεμελιωδών δικαιωμάτων του παιδιού. Συνήθως, οι βασικές αιτίες του φαινομένου είναι η φτώχεια, ο αναλφαβητισμός των γονέων, η έλλειψη κρατικής πρόνοιας και πρόσβασης του παιδιού στην εκπαίδευση και φυσικά το περιβάλλον της οικογένειας το οποίο συχνά αδυνατεί να προσφέρει τις στοιχειώδεις προϋποθέσεις για μια ισορροπημένη ανάπτυξη του παιδιού και για μια ευτυχισμένη παιδική ηλικία. Τα παραβατικά παιδιά είναι συνήθως παραμελημένα από γονείς και κράτος και για να επιζήσουν οδηγούνται και τα ίδια στη βία και την εγκληματικότητα. Τα παρατημένα παιδιά στις μεγάλες πόλεις της Βραζιλίας είναι γνωστά για τη βία που υφίστανται από την κοινωνία και τις Αρχές, ενώ πολλά από αυτά θανατώνονται για να πουληθούν τα όργανά τους, ενώ άλλα –ίσως πιο «τυχερά»- κλείνονται σε σωφρονιστικά ιδρύματα, τα οποία συνήθως δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να αναστείλουν την παραβατική δράση των παιδιών χωρίς να τους προσφέρουν την αναγκαία φροντίδα για την ομαλή επανένταξή τους στην κοινωνία.

Έτσι, μια μορφή καταπάτησης των δικαιωμάτων του παιδιού είναι αυτή που αφορά την αντιμετώπισή τους από τα σωφρονιστικά συστήματα, δηλαδή τις φυλακές ανηλίκων, τόσο των υπανάπτυκτων όσο και των πλούσιων και «πολιτισμένων» χωρών –αντιμετώπιση η οποία αποσκοπεί πρωτίτως να τους παράσχει τη δυνατότητα να επανακτήσουν την ικανότητα για ομαλή επανένταξή τους στην κοινωνία μέσα από τη λήψη κατάλληλων μέτρων (με το κατάλληλο προσωπικό –

ψυχιάτρους, κοινωνικούς λειτουργούς, ειδικευμένους παιδαγωγούς) για την ηθικο-πνευματική και κοινωνική τους ανάπτυξη. Ωστόσο, συνήθως τα παιδιά υφίστανται σωματική βία και σκληρές ποινές ή τιμωρούνται με τα ίδια κριτήρια τιμωρίας των ενηλίκων (ανάκριση, απομόνωση), κρατούνται για μεγάλα χρονικά διαστήματα χωρίς να δικάστούν, κ.λπ.

Οι μελέτες για τη νεανική παραβατικότητα εστιάστηκαν κυρίως στα ψυχολογικά και τα περιβαλλοντικά αίτια, όπως οι συνθήκες ζωής, και δευτερευόντως σε κοινωνικά αίτια. Επί παραδείγματι, για μεγάλο διάστημα, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, τα σωφρονιστικά συστήματα στηρίχτηκαν στις απόψεις για τον απείθαρχο χαρακτήρα της ανθρώπινης φύσης και για τα υποτιθέμενα έμφυτα ηθικά ελαττώματα της εργατικής τάξης¹²³. Οι απόψεις αυτές αναπαρήγαγαν τις λαϊκές δοξασίες για την ύπαρξη μιας «εγκληματικής κατηγορίας ανθρώπων», η εκφυλισμένη φύση των οποίων είναι αναγνωρίσιμη με βάση ορισμένα εξωτερικά χαρακτηριστικά (επιρροές από τη θεωρία του Lombroso). Ωστόσο, έγινε δεκτό ότι η παιδική παραβατικότητα είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη φτώχεια και τις άθλιες συνθήκες στις φτωχογειτονιές των πόλεων στις οποίες μεγαλώνουν συνήθως τα παιδιά των εργατικών στρωμάτων και, συνεπώς, είναι τα παιδιά αυτά που κατά κύριο λόγο οδηγούνται σε παραβατικές πράξεις. Τα παραβατικά παιδιά είναι και σήμερα τα θύματα της φτώχειας και της απόγνωσης, είναι τα παιδιά των εργατικών οικογενειών, των μεταναστών και εν γένει των θυμάτων του κοινωνικού αποκλεισμού, πράγμα που δείχνει τον ταξικό χαρακτήρα του φαινομένου. Συνεπώς, η επανένταξη των νέων με παραβατική συμπεριφορά δεν μπορεί να είναι αποτελεσματική αν δεν συνοδεύεται από μέτρα που να ακυρώνουν τις βαθύτερες αιτίες του φαινομένου, δηλαδή τη φτώχεια, τον αναλφαβητισμό, την ανεργία και την κοινωνική εξαθλίωση.

Η σωφρονιστική πολιτική¹²⁴ που επιχειρεί να αναμορφώσει το παιδί «εντός της φυλακής» δεν στερεί μόνο τα δικαιώματα των παιδιών, αλλά αποτελεί έναν ήκιστα τελεσφόρο τρόπο για την επανένταξη των παραβατικών παιδιών στην κοινωνία. Στις περισσότερες περιπτώσεις, η σωφρονιστική πολιτική, όπως γίνεται στις περισσότερες χώρες, έχει έναν περισσότερο τιμωρητικό (και συγχρόνως

¹²³ Platt A. «Η εμφάνιση του κινήματος “σωτηρίας των παιδιών”: μια μελέτη της κοινωνικής πολιτικής και της σωφρονιστικής μεταρρύθμισης», σε Μακρυγιάννη Δ., όπ. π., σ. 462-463.

¹²⁴ Ας σημειωθεί εδώ ότι στην Ελλάδα, η σωφρονιστική πολιτική για τους ανήλικους δεν διαφέρει από αυτή που προορίζεται για τους ενήλικες, είναι δηλαδή σχεδόν τιμωρητική και όχι σωφρονιστική (βλ. Μαρινάκη – Βασιλειάδη Κ., «Ελληνικές φυλακές ανηλίκων. Η εξέλιξη του θεσμού (1924-1982)», σε Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα, εκδ. Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς 1985, σ. 125-129).

φιλανθρωπικό) χαρακτήρα, παρά έναν χαρακτήρα ουσιαστικής κοινωνικής επανένταξης, γεγονός που ούτε τη δημοκρατία τιμά ούτε τη δημοκρατική κοινωνία ενισχύει.

Είναι γεγονός ότι η καταπάτηση και η στέρηση των δικαιωμάτων του παιδιού, παρά τις μεγάλες αλλαγές που έγιναν κατά τους τελευταίους δύο αιώνες σε ό,τι αφορά την προστασία του παιδιού τόσο σε εθνικό (κυρίως στις δυτικές κοινωνίες) όσο και διεθνές επίπεδο, παρά τον παγκόσμιο συναγερμό και την κινητοποίηση κυβερνήσεων και μη κυβερνητικών οργανώσεων, το μεγάλο ηθικό και ανθρωπιστικό έγκλημα συνεχίζεται, και μάλιστα με πιο έντονο τρόπο. Είναι επίσης αλήθεια ότι η καταπάτηση αυτή σημαίνει προπαντός την απόρριψη της παιδικότητας του παιδιού, την άρνηση της αθωότητάς του, την άγνοια των αναγκών του και την αδιαφορία για το μέλλον του, η οποία ισοδυναμεί με την αδιαφορία για το μέλλον της ίδιας της – δημοκρατικής- κοινωνίας, για το μέλλον της ίδιας της ανθρωπότητας.

Οι παραπάνω περιπτώσεις παραβίασης των δικαιωμάτων του παιδιού δεν εξαντλούν προφανώς τα πεδία και τις δυνάμει καταστάσεις όπου τα παιδιά υφίστανται διάφορες μορφές καταπίεσης, κακουχιών και κακομεταχείρισης. Θα μπορούσαμε να συμπληρώσουμε επίσης τις περιπτώσεις των παιδιών των προσφύγων και των μεταναστών στις δυτικές χώρες, τα προβλήματα που απορρέουν από την κρίση της οικογένειας και τη μεγάλη αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών, η πλειονότητα των οποίων ζει σε συνθήκες φτώχειας, και τα συναφή προβλήματα των παιδιών που έχουν γονείς χωρισμένους, με τη θέλησή τους ή εξαιτίας της μετανάστευσης ή πολεμικών συρράξεων, ή των παιδιών που έχουν τοποθετηθεί με κρατικές αποφάσεις σε ανάδοχες οικογένειες, τα παιδιά που έχουν απαχθεί, κ.λπ.

Είναι προφανές ότι το πρόβλημα της προστασίας του παιδιού από τις πολύμορφες βλάβες που προκαλούν οι διάφορες μορφές παραβίασης των δικαιωμάτων του δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί και να επιλυθεί ριζικά. Είναι όμως εξίσου προφανές ότι τα παιδιά των πλούσιων χωρών έχουν μια σαφώς καλύτερη μοίρα σε σύγκριση με τα παιδιά των φτωχών χωρών στον τομέα της προστασίας. Στην περίπτωση των τελευταίων, οι στόχοι παραμένουν εξ αντικειμένου στο πεδίο της προστασίας, στο οποίο ήδη είναι αμφίβολο αν μπορεί να υπάρξει ουσιαστική πρόοδος και, φυσικά, ούτε λόγος μπορεί να γίνει για μια ουσιαστική ανάπτυξη ικανοτήτων που να οδηγούν σε μια πραγματική συμμετοχή στην κοινωνική –και πολύ περισσότερο στην πολιτική- ζωή, με δεδομένο ότι οι χώρες αυτές δεν έχουν

αναπτύξει δημοκρατική πολιτική ζωή με αντίστοιχο αξιακό σύστημα και πολιτισμό. Στις πλούσιες δημοκρατικές χώρες αντίθετα, τα δικαιώματα προστασίας του παιδιού συνδέονται άμεσα με τα δικαιώματα-ελευθερίες, καθότι στις χώρες αυτές η δημοκρατική κουλτούρα που αναπτύχθηκε βαθμηδόν από τον 19^ο αιώνα μέχρι σήμερα, έχει αναδείξει τα αιτήματα ισότητας του παιδιού με τους ενήλικες και έχει θέσει στο προσκήνιο της δημοκρατικής δημοσιότητας ζητήματα ανάπτυξης του παιδιού με σκοπό την απόκτηση ικανοτήτων που θα καταστήσουν εφικτή αυτή την ισότητα και τις αντίστοιχες ελευθερίες που την προϋποθέτουν.

Η ευτυχία και η εκπαίδευση: δύο δικαιώματα ελευθερίας

Το ζήτημα της ηθικο-πνευματικής ανάπτυξης του παιδιού που θα το καταστήσει ικανό να ασκήσει την ελευθερία του, ανεξάρτητα από τα προβλήματα, πρακτικά και θεωρητικά που εγείρει, βρίσκεται στην καρδιά της σύγχρονης δημοκρατικής ηθικής, με την οποία είναι συνυφασμένη η ιδέα της εκπαίδευσης ως πρακτική που καλείται να φέρει εις πέρας το πρόγραμμα της εξίσωσης του παιδιού με τους ενήλικες, στη βάση της οποίας βρίσκεται η απόλαυση των δικαιωμάτων και η άσκηση της ελευθερίας του. Η εκπαίδευση, με την ευρεία σημασία του όρου, δηλαδή ως πρακτική κοινωνικοποίησης, πρέπει να αποσκοπεί πρωτίστως στη διαμόρφωση του παιδιού ως πολίτη, αλλά και στη δημιουργία των απαραίτητων συνθηκών που θα μπορούσαν να άρουν τις αρνητικές επιπτώσεις που θα είχε η απουσία της προστασίας του παιδιού. Η άρση αυτών των αρνητικών επιπτώσεων, δηλαδή εντέλει η ευημερία του παιδιού, όχι απλώς μέσα από την προαγωγή των δικαιωμάτων προστασίας του και τη μείωση ή την εξάλειψη των διαφόρων μορφών βλάβης, αλλά και μέσα από τη δημιουργία κατάλληλων συνθηκών ευημερίας, συνιστά όρο για την προαγωγή των δικαιωμάτων-ελευθεριών του παιδιού και την πολιτική εκπαίδευσή του στις αξίες της δημοκρατικής ηθικής.

Από αυτή τη σκοπιά, η ευημερία του παιδιού, ή με άλλους όρους η ευτυχία του, αποτελεί, σε συνδυασμό με την εκπαίδευση, δύο δικαιώματα που μπορούν να προάγουν κατά θετικό τρόπο, και όχι απλώς μέσα από την άρση –εκ των πραγμάτων μερική– των αρνητικών επιπτώσεων της ελλιπούς προστασίας του παιδιού, την ανάπτυξη της προσωπικότητάς του στην κατεύθυνση της απόκτησης των ικανοτήτων

για την άσκηση των δικαιωμάτων-ελευθεριών του. Ακόμα περισσότερο, η απόλαυση των δύο αυτών δικαιωμάτων συντείνει στην ηθικο-πνευματική και ψυχική ανάπτυξη του παιδιού και στην είσοδό του στην κοινωνία των ίσων, εντός της οποίας θα μπορεί να ασκήσει υπό καλύτερους όρους όχι μόνο τα δικαιώματα – ελευθερίες αλλά και τα δικαιώματα προστασίας.

Το δικαίωμα του παιδιού στην ευτυχία

Εφόσον τα δικαιώματα του παιδιού έχουν τα ίδια ηθικά και φιλοσοφικά θεμέλια με τα ανθρώπινα δικαιώματα, τότε ο βασικός σκοπός τους είναι κοινός. Είναι προφανές ότι ο κοινός ηθικός σκοπός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των ενηλίκων και των παιδιών είναι η ελευθερία, η – κοινωνική, ηθική και νομική- ισότητα, και εν γένει ο αξιοπρεπής βίος όλων των ανθρώπων χωρίς εξαίρεση. Όμως, πίσω και πάνω από τους επιμέρους αυτούς σκοπούς υφίσταται ένας υπέρτατος σκοπός που τους ενσωματώνει εννοιολογικά και βρίσκεται στον πυρήνα της ιδεολογίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων: το δικαίωμα στην ευτυχία.

Το δικαίωμα αυτό, παρά την απροσδιοριστία και τον υποκειμενικό του χαρακτήρα (S. Freud), είτε για τον κάθε άνθρωπο είτε για τον κάθε πολιτισμό¹²⁵, αποτελεί μια κεντρική αξία για τη νεωτερικότητα. Αποτελεί ταυτόχρονα ένα κριτήριο για τους σκοπούς της ανθρώπινης ζωής και ένα μέτρο για την αξιολόγηση των αρχών που διαπνέουν τις ανθρώπινες σχέσεις, τους θεσμούς και την πολιτική στις δημοκρατικές κοινωνίες της νεωτερικότητας. Γι' αυτόν τον λόγο, το δικαίωμα στην ευτυχία περιλαμβάνεται στο προοίμιο της *Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη*, θεωρούμενο ως το δικαίωμα που καθορίζει τον σκοπό και την ύπαρξη όλων των λοιπών ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Στο Προοίμιο της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού αναφέρεται «...ότι το παιδί, για την αρμονική ανάπτυξη της προσωπικότητάς του, πρέπει να μεγαλώνει μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον, σ' ένα κλίμα ευτυχίας, αγάπης και κατανόησης», πράγμα που αποδεικνύει τη μεγάλη σημασία που αποδίδεται όχι μόνο στον σεβασμό του παιδιού ως ανθρώπινης οντότητας, αλλά και στην ευτυχισμένη παιδική ηλικία ως παράγοντα για την ισόρροπη ανάπτυξη της

¹²⁵ Μακ Μαχόν Ντ., *Ευτυχία, Μια ιστορία...*, Αθήνα, Ενάλιος, 2009.

προσωπικότητας του παιδιού.

Στην ίδια λογική, η Διεθνής Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού, στο άρθρο 31, κατοχυρώνει το δικαίωμα του παιδιού στην ανάπαυση, το παιχνίδι και τον πολιτισμό, συνδέοντας έτσι το δικαίωμα αυτό με άλλα δικαιώματα που προάγουν την ομαλή κοινωνικοποίησή του, την ηθικο-πνευματική του ανάπτυξη και την ψυχική και συναισθηματική του ισορροπία, στοιχεία που αποτελούν βασικές προϋποθέσεις τόσο για μια αναπτυγμένη και ανθρώπινη δημοκρατική κοινωνία όσο και για μια ευτυχημένη κοινωνία. Ο R. Owen ήταν από τους πρώτους που είχε υποστηρίξει την ιδέα αυτή λέγοντας ότι όπως η ευτυχία του ατόμου είναι αλληλένδετη με την ευτυχία της κοινότητας, έτσι και η ευτυχία του παιδιού είναι προϋπόθεση για την οικοδόμηση μιας ευτυχημένης κοινωνίας¹²⁶. Όσο υπερβολική ή ελλιπώς θεμελιωμένη και να φαίνεται η άποψη αυτή, είναι βέβαιο ότι μια ευτυχημένη παιδική ηλικία είναι πολύ πιθανότερο να διαμορφώσει ηθικές και ψυχικές οντότητες που, ως ενήλικες, θα μπορέσουν να οικοδομήσουν φυσιολογικές σχέσεις με τους άλλους, παρά μια δυστυχημένη παιδική ηλικία.

Το παιδί έχει λοιπόν δικαίωμα στην ευτυχία και προπαντός έχει δικαίωμα σε μια *ευτυχημένη παιδική ηλικία*. Η ευτυχημένη παιδική ηλικία συναρτάται με μια σειρά προϋποθέσεων, υλικών συνθηκών, αντικειμενικών ή και υποκειμενικών παραγόντων, που ξεκινούν από την υγεία, την υλική ευημερία, τη συναισθηματική στήριξη, κυρίως εκ μέρους των γονέων, την ύπαρξη φίλων και εν γένει την ένταξη σε κοινωνικά δίκτυα, κ.λπ. Ωστόσο, ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες της ευτυχίας του παιδιού είναι το παιχνίδι, τόσο το ατομικό όσο και το παιχνίδι με άλλα παιδιά.

Από αυτή τη σκοπιά, το παιχνίδι αποτελεί βασικό δικαίωμα του παιδιού και πρέπει να προστατεύεται από τους γονείς και το κράτος. Το παιχνίδι αποτελεί δικαίωμα για το παιδί όχι μόνο επειδή –μπορεί να- του προσφέρει μια ευτυχημένη παιδική ηλικία, αλλά και επειδή συμβάλλει στη συγκρότηση και την ανάπτυξη των ικανοτήτων και εν γένει της προσωπικότητάς του. Οι έχοντες λοιπόν την επιμέλεια του παιδιού, αλλά κυρίως το κράτος, οφείλουν να λαμβάνουν τα απαραίτητα μέτρα και να δημιουργούν τις κατάλληλες υποδομές για να υλοποιηθεί το δικαίωμα αυτό. Τέτοια μέτρα είναι η πρόσβαση του παιδιού σε κάθε είδους παιχνίδι που θα του επιτρέπει να αναπτύσσει όχι μόνο τις πνευματικές ικανότητές του αλλά και την

¹²⁶ Owen R., *Μια νέα θεώρηση της κοινωνίας*, όπ. π., σ. 67.

κοινωνικότητά του, μέσα από την οποία το παιδί θα αναπτύξει ισόρροπες σχέσεις με τους συνομηλίκους του που θα αποτελέσουν το πρόπλασμα για τις κοινωνικές σχέσεις στη ζωή του ως ενήλικα.

Το δικαίωμα στο παιχνίδι, παρά τις όποιες αμφισβητήσεις ή αντιλήψεις που το ήθελαν να είναι απώλεια χρόνου ή απλώς ένας τρόπος να ικανοποιείται το παιδί, αντιμετωπίζεται επιστημονικά ως μια ιδιαίτερα σημαντική διαδικασία για τη συγκρότηση της προσωπικότητας του παιδιού, διότι του παρέχει τη δυνατότητα να αναπτύξει τις κινητικές του δεξιότητες, τις νοητικές του λειτουργίες και τον συναισθηματικό του κόσμο ή ακόμα και να καλλιεργήσει κοινωνικές στάσεις και συμπεριφορές, όπως η συνεργασία και η εκμάθηση των ηθικών κανόνων και των αξιών της δημοκρατικής κοινωνίας. Μέσα από το παιχνίδι το παιδί, παράλληλα με τη μάθηση ή την καλλιέργεια δεξιοτήτων, νιώθει ευτυχισμένο, δηλαδή ελεύθερο να πράξει κατά βούληση, γεγονός που του ενισχύει την αυτοπεποίθηση και την αίσθηση αυτοπραγμάτωσης και ελευθερίας. Ο Vygotsky υποστήριξε για παράδειγμα ότι το παιδί μέσα από το παιχνίδι εκφράζει ελεύθερα τις επιθυμίες του χωρίς να εξαναγκάζεται, πράγμα που του δίνει ικανοποίηση και ευτυχία, και συγχρόνως το μαθαίνει να υποτάσσει τον εαυτό του σε κανόνες, δηλαδή σε κανονιστικά όρια, με αποτέλεσμα να είναι ικανό να μπορεί ακόμα και να αρνείται αυτό που επιθυμεί. Με άλλα λόγια, το παιχνίδι είναι από αυτή τη σκοπιά ένας σημαντικός παράγοντας εκμάθησης της ελευθερίας του παιδιού. Διότι, στην ουσία, λέει ο Vygotsky, το παιχνίδι κάνει το παιδί να πειθαρχήσει σε κανόνες και έτσι να αρνηθεί τις αυθόρμητες πράξεις του, πράγμα που του δίνει ακόμα μεγαλύτερη ευχαρίστηση διότι έτσι αποδεικνύει στον εαυτό του τη δύναμη της θέλησής του¹²⁷.

Το παιχνίδι, λοιπόν, μπορεί να συμβάλει στη δημιουργία των προϋποθέσεων για την ανάπτυξη του παιδιού και των νοητικών, κοινωνικών και ηθικών ικανοτήτων του. Μέσα από το παιχνίδι, το παιδί ψυχαγωγείται, μαθαίνει, χαίρεται τον κόσμο του και ετοιμάζεται για έναν νέο κόσμο, τον κόσμο των ενηλίκων. Η παιδαγωγική αξία του παιχνιδιού είναι ιδιαίτερα σημαντική και γι' αυτό πρέπει να δίνεται μεγάλη προσοχή στο είδος του παιχνιδιού που προσφέρεται στο παιδί και στον τρόπο χρήσης του. Η απόλαυση του παιχνιδιού, σε συνδυασμό με τον παιδευτικό χαρακτήρα του, αποτελεί το καλύτερο μέσο για μια ισορροπημένη κοινωνική οντότητα του παιδιού και, συνεπώς, για μια ευτυχισμένη μελλοντική κοινωνική ζωή. Από αυτή τη σκοπιά,

---

¹²⁷ Vygotsky L. S., *Νους στην κοινωνία*, Αθήνα, Gutenberg, 1997, σ. 168.

το παιχνίδι είναι ένα μέσο τεράστιας σημασίας όχι μόνο για την ευτυχία του παιδιού καθαυτή, αλλά και για την ηθικο-πνευματική και κοινωνική ανάπτυξή του, που αποτελεί ουσιώδη όρο για την ελευθερία του.

Το παιχνίδι έχει λοιπόν αξία και ως μοναδική περίοδος όπου το παιδί μπορεί, μέσα από την επαφή και την επικοινωνία με τους συνομηλίκους του, να αναπτύσσει την κοινωνικότητά του και τα αλτρουιστικά του συναισθήματα, να μάθει τους κανόνες της ομάδας στην οποία είναι ενταγμένο και, κατ' επέκταση, τους κανόνες της κοινωνικής ζωής και τα όρια της ελευθερίας του, γεγονός που επηρεάζει αποφασιστικά το ίδιο το περιεχόμενο της δημοκρατικής κοινωνικοποίησής του. Με άλλα λόγια, στον βαθμό που το παιχνίδι είναι συνυφασμένο με την παιδική ηλικία κατά τρόπο που καθορίζει την τύχη του παιδιού ως μελλοντικού μέλους της κοινωνίας για μια αξιοπρεπή, ελεύθερη και κατά το δυνατόν ευτυχισμένη ζωή, αποτελεί ένα από τα πιο βασικά δικαιώματα του παιδιού και σημαντικό μέσο της δημοκρατικής κοινωνικοποίησής του και της μάθησης της ελευθερίας.

Το δικαίωμα του παιδιού στην εκπαίδευση

Σκοπός της εκπαίδευσης πρέπει να είναι η πλήρης ανάπτυξη της προσωπικότητας του ανθρώπου και η ενίσχυση του σεβασμού των δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών του».

Άρθρο 26 της Οικουμενικής Διακήρυξης του ΟΗΕ (1948)

Η εκπαίδευση θεωρείται σήμερα ένα από τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα και το κατ' εξοχήν μέσο για την άσκηση όλων των άλλων δικαιωμάτων. Σύμφωνα με τον Γενικό Διευθυντή της Unesco Koichiro Matsuura, «το δικαίωμα στην εκπαίδευση είναι ένα θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα. Έχει κεντρική θέση στα ανθρώπινα δικαιώματα και είναι ουσιαστικό και απαραίτητο για όλα τα υπόλοιπα ανθρώπινα δικαιώματα και για την ανάπτυξη. [...] η εκπαίδευση είναι πρωταρχικό όχημα με το οποίο περιθωριοποιημένοι ενήλικες και παιδιά μπορούν να βγουν από τη φτώχεια και να αποκτήσουν τα μέσα να συμμετέχουν στις κοινωνίες τους. Κανένα από τα αστικά, πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα δεν μπορεί να ασκηθεί επαρκώς

χωρίς μια ελάχιστη εκπαίδευση»¹²⁸.

Πράγματι, αν ένα άτομο δεν έχει την κατάλληλη εκπαίδευση, είναι αδύνατο να απολαύσει τα ανθρώπινα δικαιώματά του. Για παράδειγμα, χωρίς μια ελάχιστη εκπαίδευση, το δικαίωμα στην ελευθερία της γνώμης και της έκφρασης δεν θα είχε νόημα και θα παρέμενε ένα θεωρητικό και υποθετικό δικαίωμα. Γι' αυτόν τον λόγο, η εκπαίδευση πρέπει να είναι το σημαντικότερο έργο κάθε δημοκρατικής κυβέρνησης, αλλά, σύμφωνα με τον Ο.Η.Ε., και κάθε κυβέρνησης ανεξάρτητα από το πολιτικό καθεστώς¹²⁹. Στην κατεύθυνση αυτή, τα κράτη μέλη του ΟΗΕ έχουν αναλάβει τη δέσμευση να προάγουν όχι μόνο την εκπαίδευση αλλά και τα οικονομικά, τα κοινωνικά και τα πολιτιστικά δικαιώματα του παιδιού με τα οποία το δικαίωμα στην εκπαίδευση συναρτάται σε σημαντικό βαθμό. Ειδικά τα οικονομικά και τα κοινωνικά δικαιώματα του παιδιού συνδέονται άμεσα με δικαιώματα προστασίας, όπως είναι κυρίως η περίθαλψη και η υγεία, ψυχική και σωματική. Επιπλέον, η εκπαίδευση είναι σημαντικό εργαλείο για την καταπολέμηση κάθε είδους διακρίσεων, οι οποίες αφορούν κυρίως τις γυναίκες, τα παιδιά και τις μειονότητες, πράγμα που έχει θετικές επιπτώσεις στην ισόρροπη ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού. Για τον σκοπό αυτό έχουν δημιουργηθεί από τον ΟΗΕ ειδικοί μηχανισμοί ελέγχου της προόδου που έχουν επιτύχει στον τομέα αυτό τα κράτη μέλη του Οργανισμού, κυρίως σε ό,τι αφορά την προώθηση μιας κουλτούρας ειρήνης, κατανόησης, ανοχής, φιλίας και ισότητας μεταξύ των παιδιών κάθε προέλευσης, και κυρίως μεταξύ των φύλων.

Ωστόσο, πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι τα προβλήματα, σε ό,τι αφορά τουλάχιστον την Ευρώπη όπου ο έλεγχος είναι πιο ευχερής και οι σχετικές έρευνες εφικτές, παραμένουν ουσιαστικά άλυτα στον χώρο της εκπαίδευσης, όπου εκδηλώνονται φαινόμενα δυσανεξίας και διακρίσεων, κυρίως έναντι των ευάλωτων ομάδων του πληθυσμού όπως τα παιδιά των μεταναστών και τα παιδιά με αναπηρίες¹³⁰. Το γεγονός αυτό θέτει τεράστια ζητήματα και προκλήσεις για τη δημοκρατική εκπαίδευση, αλλά και για την ίδια τη δημοκρατία, για την ποιότητά της αλλά και για το ίδιο το μέλλον της.

Το δικαίωμα στην εκπαίδευση δεν συνδέεται όμως μόνο με τον σεβασμό και την απόλαυση των δικαιωμάτων όλων των μελών της δημοκρατικής κοινότητας,

¹²⁸ <http://portal.unesco.org/education>

¹²⁹ Przetacznick F., "The Universal concept of the right to education as a basic human right". *Revue de droit international de Sciences Diplomatiques et Politiques*, LXIII, 1985, 257-288.

¹³⁰ Paulí Dávila – Luíis Maria Naya, "Education and the rights of the child in Europe", *Prospects*, 2008, 37, 357-367, Unesco.

αλλά αποτελεί και σημαντικό εργαλείο για την ηθικο-πνευματική ανάπτυξη του παιδιού και εν γένει για την ανάπτυξη της προσωπικότητάς του. Η ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού θεωρείται βασικός σκοπός της εκπαίδευσης ειδικά στις φιλελεύθερες δημοκρατικές κοινωνίες, εφόσον αποτελεί όρο για την άσκηση της ελευθερίας¹³¹, και κατ'επέκταση για τη δυνατότητα εξίσωσης του παιδιού με τους ενήλικες ως προς την άσκηση αυτή.

Στις δημοκρατικές κοινωνίες, η εκπαίδευση θεωρείται ένα μέσο τόσο για την προώθηση των δικαιωμάτων προστασίας του παιδιού όσο και για την υλοποίηση της δημοκρατικής αρχής της ισότητας και, κατά συνέπεια, της ελευθερίας, δεδομένου ότι η εκπαίδευση αντιπροσωπεύει τον κατ'εξοχήν μηχανισμό ένταξης του παιδιού στη δημοκρατική «κοινωνία των ίσων». Ως πλαίσιο απόκτησης γνώσεων, αλλά και καλών συνηθειών και πρακτικών, για την άσκηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η εκπαίδευση συμβάλλει αποφασιστικά στον σεβασμό της ηθικής υπόστασης του παιδιού, δηλαδή στον σεβασμό του ηθικού προσώπου του παιδιού και στην ηθική εξίσωσή του με τους ενήλικες.

Από αυτή τη σκοπιά, η εκμάθηση από το παιδί των δημοκρατικών αξιών, στον πυρήνα των οποίων βρίσκονται τα ανθρώπινα δικαιώματα, μέσω της εκπαίδευσης δεν σημαίνει απλώς την εκμάθηση της ελευθερίας του, αλλά σημαίνει ταυτόχρονα και την απόκτηση της ικανότητάς του να την ασκεί κατά τρόπο αμοιβαίο με τους ομοίους του. Πράγμα που θέτει για τους ενήλικες, πρωτίστως τους γονείς και τους δασκάλους, το καθήκον να σέβονται τα δικαιώματα - ελευθερίες του παιδιού ως εάν το κάθε παιδί ήταν ενήλικας, ώστε να πραγματοποιηθεί χωρίς εξαιρέσεις και διακρίσεις η αρχή της ισότητας και της ελευθερίας, έστω και αν η πλήρης είσοδος του παιδιού στην κοινωνία των ίσων ενηλίκων βρίσκεται υπό αναστολή και υπό τον όρο της ενηλικίωσής του.

Το καθήκον αυτό των ενηλίκων, αν και είναι σήμερα αποδεκτό και επίσημα αναγνωρισμένο στις δημοκρατικές κοινωνίες, εντούτοις είναι μακράν από το να υλοποιηθεί σε κάποιο ικανοποιητικό βαθμό και παραμένει ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα της δημοκρατικής εκπαίδευσης. Η υλοποίησή του είναι ακριβώς ένας από τους σκοπούς της δημοκρατικής εκπαίδευσης και της δημοκρατικής ηθικής αγωγής η οποία πρέπει να αποβλέπει στην εκμάθηση της ελευθερίας και στη δυνατότητα άσκησής της από το ίδιο το παιδί. Το θέμα αυτό συνδέεται άμεσα με την

---

¹³¹ Coomans, F., "Clarifying the core elements of the right to education", *SIM Special* (18), 1995, 9-26.

ηθική αγωγή του παιδιού, δηλαδή με την αγωγή της ελευθερίας η οποία έχει ως βασικό της σκοπό τη διαμόρφωση του αυτόνομου δημοκρατικού πολίτη. Η ηθική αγωγή του παιδιού, ως αγωγή στην ελευθερία, αποτελεί μία από τις μεγάλες προκλήσεις της δημοκρατικής εκπαίδευσης, δηλαδή της εκπαίδευσης στα ανθρώπινα δικαιώματα και τις ελευθερίες, μέσω της οποίας προσδοκάται η διαμόρφωση του δημοκρατικού πολίτη. Από τη σκοπιά αυτή, η ηθική αγωγή ως αγωγή στην ελευθερία βρίσκεται στην καρδιά όχι μόνο της ηθικής φιλοσοφίας και της πολιτικής θεωρίας αλλά και της δημοκρατικής εκπαίδευσης. Για τον λόγο αυτό θα αφιερώσουμε στο ζήτημα αυτό το επόμενο κεφάλαιο, όπου θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε την ηθική αγωγή ακριβώς ως αγωγή στην ελευθερία και στις δυνατότητες άσκησής της από το παιδί στην προοπτική της διαμόρφωσης της προσωπικότητας του πολίτη.